

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра Історії Східної Європи

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: «Приватна промисловість України в 1921-1925 рр»

Виконала: студентка IV курсу
заочної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «історія та археологія»
Сєдова Анастасія Юріївна

Керівник: Доктор історичних наук, професор
Волосник Ю.П.

Рецензент: к.і.н., доц./ д.і.н., проф.
.....П.І.Б.....

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ПЕРЕХІД ДО НЕПу ТА ПОЧАТОК ВІДРОДЖЕННЯ ПРИВАТНОПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ІНІЦІАТИВИ В ГАЛУЗІ	12
1.1 Перехід до НЕПу та початок відродження приватного виробництва	12
1.2 Процес відновлення приватнопідприємницької ініціативи в промисловості.....	22
РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ ПРИВАТНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ.....	35
2.1 Становлення приватного підприємництва в дрібній та середній промисловості.....	35
2.2 Легальні та нелегальні форми діяльності промисловців в перші роки НЕПу.....	45
ВИСНОВКИ.....	58
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	60
РЕЗЮМЕ.....	71
SUMMARY.....	72

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

1. ВКП (б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
2. ВРНГ – Вища рада народного господарства
3. ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
4. Окрвиконком – окружний виконавчий комітет
5. Окрстатбюро – окружне статистичне бюро
6. РНК – Рада народних комісарів
7. СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
8. Українкустарспілка – Всеукраїнська спілка кустарно-промислової кооперації
9. УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
10. УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
11. НЕП – нова економічна політика
12. ЦВК – Центральний виконавчий комітет

ВСТУП

Актуальність дослідження зумовлена тим, що розвитку приватної промисловості в Україні у 1921-1925 рр. у вітчизняній історіографії радянського періоду, як і в сучасній вітчизняній історіографії, приділялося явно недостатньо уваги. Після затяжної громадянської війни, що спричинила руйнацію промисловості, транспорту та сільського господарства, країна опинилася у вкрай скрутній економічній ситуації. Наслідки війни поглибилися політикою «воєнного комунізму», яка фактично знищила приватну ініціативу в господарській сфері, позбавивши власників і робітників можливості вільно розпоряджатися виробленою продукцією. У цих умовах запровадження нової економічної політики (НЕП) стало радикальним кроком, покликаним вийти з глибокої економічної та соціально-політичної кризи, розв'язати внутрішні суперечності та відновити виробничий потенціал на основі часткової лібералізації господарського життя.

З одного боку, більшовицька держава зберігала провідну роль у стратегічно важливих галузях та контролювала більшість промислових об'єктів, однак, з іншого, поступово допускалася діяльність приватних підприємців, які могли відродити дрібні та середні виробництва, взяти відповідальність за їх фінансування й управляти ними самостійно. Саме тому дослідження цього аспекту економічного життя України дає змогу ґрунтовніше зрозуміти специфіку тодішнього господарського та суспільно-політичного розвитку, оцінити наслідки гнучкішого підходу держави до приватного сектора, а також виявити приховані механізми адаптації суспільства до нових економічних реалій. З'ясування реального місця та ролі приватної промисловості в загальній структурі народного господарства дозволяє вийти за межі усталених уявлень про НЕП як лише про «тимчасовий відступ». До здобуття Україною незалежності приватна ініціатива загалом розглядалася як тимчасове й малозначуще явище, що не мало помітного значення для соціально-економічного життя країни. Однак саме в період НЕПу приватна промисловість виявилася одним із важливих чинників економічного відродження, особливо на рівні дрібної та середньої

промисловості. Ці виробництва допомагали забезпечувати населення предметами повсякденного вжитку, швидше реагувати на дефіцит окремих товарів і таким чином створювати передумови для подальшого економічного зростання. Розуміння реальної ролі приватної промисловості сприяє формуванню більш об'єктивної картини господарської історії України 1920-х рр., дозволяє критично оцінити її успіхи та тіньові сторони. Водночас, аналізуючи становлення приватного сектора, можна простежити, як саме господарські й політичні інструменти (податки, державні кредити, дозвільна система, регламентація цін) впливали на мотивацію підприємців і формували принципи взаємодії між владою та приватними виробниками. Вивчення приватної промисловості розширює наше розуміння феномену НЕПу, оскільки він був не лише «поступкою» ринковим відносинам, а й складним соціально-економічним експериментом, де поєднувалися як елементи вільної конкуренції, так і потужний державний вплив. Тема є актуальною для нашого часу, коли в непростих умовах відбувається становлення інституту приватного підприємництва та ринкових структур.

Мета й завдання дослідження. Основна мета дослідження полягає в тому, щоб висвітлити процес становлення приватної промисловості в Україні у 1921-1925 рр., виявити особливості державної політики щодо цього сектору в умовах НЕПу, а також показати, якою мірою приватнопідприємницька ініціатива допомогла виведенню країни з глибокої кризи.

Для досягнення вказаної мети поставлені такі завдання:

- 1) Проаналізувати історіографічну та джерельну базу проблеми.
- 2) Визначити передумови запровадження НЕПу та його правову базу, що сприяли відновленню приватної ініціативи.
- 3) Проаналізувати механізми функціонування приватних підприємств, форми їхньої діяльності (легальної та нелегальної), масштаби залучення робочої сили.
- 4) Розглянути роль державних структур в регулюванні приватної промисловості.

5) Виявити регіональні особливості розвитку приватної промисловості.

6) Показати роль приватного сектора у відбудові економіки та оцінити його вплив на розвиток соціально-економічне життя країни в першій половині 1920-х років.

Об'єктом дослідження є приватна промисловість України.

Предметом дослідження є залучення приватного капіталу у промисловість, організаційно-господарські форми її розвитку, конкретна діяльність приватних підприємств та підприємців у промисловому секторі.

Хронологічні межі дослідження. Хронологічні рамки роботи охоплюють період з 1921 по 1925 рр., коли відбувалося активне впровадження НЕПу та спостерігався найбільш активний процес відродження приватного сектора. Початкова межа – 1921 рік – пов'язана з переходом до НЕПу, а верхня-з переходом радянської держави до політики індустріалізації, яка суттєво змінила умови функціонування приватної промисловості.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Української РСР в кордонах 1921-1925рр.

Аналіз джерельної бази. Для вивчення приватної промисловості України в зазначений період було використано кілька груп документів і матеріалів, які різною мірою відображають специфіку господарського життя того часу. В ході роботи було використано офіційну документацію радянських органів влади та управління, статистичні збірники, періодичні видання, архівні матеріали та мемуарну літературу.

До офіційної документації ми можемо віднести декрети, постанови, циркуляри, звіти центральних і місцевих владних структур, що регулювали діяльність приватного сектора або фіксували його поточний стан. До таких джерел можемо віднести декрет про заміну продрозкладки продподатком¹, який фактично поклав початок переходу до НЕПу. Подібні матеріали містяться як у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління

¹ Декрет ВЦВК "Про заміну продрозкладки продподатком" від 27 березня 1921 року. №5. Ст. 143. // ЗУ УСРР. 1921.

України (ЦДАВО), так і в опублікованих збірниках законів та розпоряджень. Значна кількість архівних матеріалів відображає різні сторони діяльності приватної промисловості і підприємців.

До офіційної документації слід включити також Конституцію УСРР (1919р.)², Цивільний Кодекс³, збірники узаконень та розпоряджень уряду УСРР 1921-1925 рр.⁴. Ці законодавчо-правові документи регулювали функціонування приватнопідприємницької діяльності в галузі промисловості.

Другою вагомою групою джерел виступають статистичні збірники, підготовлені державними установами й науково-дослідними інститутами того часу. Наприклад, «Вісник статистики України»⁵, що надає нам дані про кількість функціонуючих приватних підприємств у 1920-і рр., обсяги виробництва, чисельність зайнятих робітників тощо. Це- «Статистика України», «Україна: статистичний справочник», «Народне господарство України» тощо. Вони містять кількісні дані про обсяги виробництва, структуру приватного капіталу в промисловості, рівень прибутків, асортимент товарів тощо.

Важливе значення мають періодичні видання: тогочасні газети та журнали, де відображаються суспільні дискусії навколо НЕПу, реакція пересічних громадян на заходи державної політики, рівень підтримки чи, навпаки, критики з боку населення щодо діяльності приватних підприємців. Хоча публікації в радянській пресі нерідко були ідеологічно заангажованими, вони все ж можуть дати цінну інформацію, яка характеризує процес розгортання приватнопідприємницької ініціативи. В період розгортання НЕПу ми можемо звернути увагу на такі видання, такі як «Вісті ВУЦВК»⁶, «Харківський пролетар»⁷, «Пролетарська правда»⁸ та інші.

² Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки // Вісник ВУЦВК. 1919. №24. Ст. 212.

³ Цивільний кодекс УСРР 1922 року // затв. ВУЦВК 16.XII. 1922. Харків: ВУЦВК, 1923. 723с.

⁴ ЗУ УСРР. Харків, 1921-1925 рр.

⁵ Вісник статистики України: статистико-економічний щомісячний журнал: орган ЦСУ УСРР. Харків, 1928–1930.

⁶ Вісті ВУЦВК: щод. газ. ВУЦВК. Харків, 1928–1930.

⁷ Харківський пролетар: щод. газ. Харківського обкому КП(б)У, облвиконкому, облпрофради, ХМПК і міськради. Харків, 1919-1934

⁸ Пролетарська правда: щод. газ. Київ. губкому КП(б)У, губвиконкому та губпрофради. К., 1921-1925.

Нарешті, до джерельної бази слід віднести і тогочасні мемуари. Хоча їх збереглося небагато і чимало з них були видані вже після 1991 р., вони часто пропонують унікальний погляд очима безпосередніх свідків. У цих спогадах можна знайти цінні деталі про умови праці на приватному підприємстві, ставлення місцевої громади до підприємців, а також особистісні переживання тих, хто працював в умовах швидкоплинного переходу від «воєнного комунізму» до НЕПу.⁹

Залучення усього розмаїття джерел дозволяє створити комплексну картину становища приватного сектора в промисловості. Порівняльний аналіз офіційних звітів і «низових» документів (листи, скарги, звернення) допомагає виявити розбіжності між декларованими політичними принципами та реальним практичним втіленням на місцях. Статистичні дані дають змогу оцінити масштаби приватного промислового виробництва, а преса та мемуари – доповнюють загальну картину свідченнями про ставлення суспільства до економічних експериментів радянської держави. Отже, джерельна база є достовірною і достатньою для висвітлення проблеми.

Історіографічний огляд. показує, що дослідження приватної промисловості України у 1921-1925 рр. не мало сталої та послідовної традиції. Історіографію даного періоду слід розділити на 3 групи: радянську, сучасну українську та зарубіжну.

Вивчення приватної промисловості розпочалося ще в часи НЕПу. У 1920-х рр. дослідники раннього радянського періоду (А. Гінзбург¹⁰, Г. Белкін¹¹, Ю. Ларін¹², О. Куперман¹³ та ін.) робили спроби описати стан дрібної і кустарної промисловості та висвітлювали податкову й кредитну політику щодо приватного бізнесу. Ці праці базувалися на безпосередніх спостереженнях і тогочасній статистиці, аналізували перспективи розвитку дрібної промисловості.

⁹ Мемуари Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории. 1990 №2.

¹⁰ Гинзбург А. М. О частном капитале в народном хозяйстве // Частный капитал в народном хозяйстве СССР. Москва, 1927.

¹¹ Белкин Г. Формы частной промышленности // Частный капитал в народном хозяйстве СССР. Москва, 1927.

¹² Ларин Ю. Частный капитал в СССР. Москва; Львов, 1927.

¹³ Куперман О. Социально-экономические формы промышленности СССР // Социалистическое хозяйство. 1927. Кн. 1.

Досліджувалися також податкова й кредитна політика держави, зміни економічного стану ремісників та їх роль в поточній економічній системі. Варто відзначити, що ці праці часто зазнавали ідеологічної цензури й часто були доступні лише в обмеженому колі фахівців.

Приблизно з середини 1920-х рр., у зв'язку з поступовим згортанням НЕПу, ми можемо відстежити зміну риторики у працях тогочасних дослідників. Частіше почали висвітлюватися негативні аспекти приватнопідприємницької діяльності і наголошувалося на необхідності об'єднання приватного сектору з державним. Побачити подібні наративи ми можемо в роботах Б. Сігала¹⁴, Л. Свержіна¹⁵, С. Розенфельда¹⁶ тощо.

У подальшому, в 1930-1980-ті рр., ця тематика майже не розроблялася¹⁷, оскільки на перший план вийшли питання розвитку індустріалізації та колективізації, а будь-яка згадка про переваги приватного капіталу суперечила ідеологічній доктрині. Унаслідок цього склався своєрідний вакуум у дослідженнях, і багато цінних архівних документів лишалися незатребуваними. В цей період (особливо до середини 1950-х рр.) ми можемо спостерігати здебільшого узагальнюючі праці, зокрема, під редакцією Д. Бейка і В. Тихомирова¹⁸ та П. Лященко¹⁹.

Тільки під час «перебудови» наприкінці 1980-х рр. та особливо після проголошення незалежності України стало можливим вільно аналізувати різноманітні аспекти НЕПу, в тому числі й питання про роль і вплив приватнопідприємницького сектора. Серед сучасних українських дослідників, що розробляли дану тему, ми маємо зазначити наступних: С. Кульчицький²⁰ - один з перших дослідників, що почав працювати над темою НЕПу в період після

¹⁴ Сігал Б. В. Приватно-капіталістична діяльність у сфері виробництва та посередництва за п'ятиріччя (1925–26–1923–30 рр.) // Вісник статистики України. 1930. № 1.

¹⁵ Свержін Л. Приватна промисловість України (капіталістична і кустарно-ремісничка) // Більшовик України. 1928. № 18.

¹⁶ Розенфельд С. Проблема кустарництва // Господарство України. 1929. № 5.

¹⁷ Історія народного господарства Української РСР. К.: Держвидав УРСР, 1949. 895с.

¹⁸ Промысловая кооперация к XVI-ому съезду ВКП(б): сборник материалов с предисловием Д. С. Бейка; под ред. В. А. Тихомирова. Москва: РИО Всесоюзного союза, 1930. 190 с

¹⁹ Лященко П. И. История народного хозяйства СССР. Москва: Госполитиздат, 1956. Т. 3: Социализм.

²⁰ Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. 201 с.

проголошення незалежності; Л. Шкодін²¹, О. Пиріг²², О. Сушко²³. Велику увагу формуванню на території України нової буржуазії в період НЕПу, зокрема в промисловому секторі, приділив Ю.Волосник²⁴. Сучасні українські історики після здобуття незалежності України отримали можливість більш ґрунтовно дослідити тему приватної промисловості України в роки НЕПу на полі методологічній основі, що дозволило отримати об'єктивні наукові роботи, в яких висвітлювалися неупереджено висвітлювалося реальне становище підприємців в роки НЕПу тощо.

Серед зарубіжних істориків, що досліджували даний період, безпосередньо тема приватної промисловості України в 1921-1925 рр. не набула широкої популярності, проте ми можемо знайти дотичні теми в роботах Е. Карра. Він, розглядаючи загальний розвиток СРСР в 1917-1929 рр, торкається також питання становлення та розвитку НЕПу в Україні.²⁵ В загальному розглядали період НЕПу в Україні також М. Трихрест²⁶, П. Грегорі²⁷ та А. Ноув²⁸.

Методологія та методи дослідження. У межах методології дослідження застосовано комплексний міждисциплінарний підхід, оскільки тема «Приватна промисловість України в 1921-1925 рр.» потребує поєднання історичного аналізу з економічним та соціологічним розглядом. Основним методологічним інструментарієм слугують принципи історизму, об'єктивності та системності, що дає змогу відтворити послідовність подій у їхньому розвитку, а також оцінити явища в контексті конкретних історичних обставин. Історико-генетичний метод дозволив простежити процес відродження приватно промислового виробництва з перших років НЕПу до середини 1920-х рр. Поряд із ним важливу роль

²¹ Шкодін Л. Г. Приватне підприємництво в господарстві України (1921– 1930 рр.) // Вісник Харківського університету. 1998. № 401. Вип. 2.

²² Пиріг О. А. НЕП: більшовицька політика імпровізації: монографія // Київ. нац. торг.-екон. ун-т. Київ: КНТЕУ, 2001. 273 с.

²³ Сушко О. О. Становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921– 1928 рр.): історикотеоретичний аспект: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 2004. 503 с.

²⁴ Волосник Ю. П. Зародження нової буржуазії та розвиток приватнопідприємницької діяльності в Україні в 1920-ті – на початку 1930-х рр.: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Харків, 2004. 658 с.

²⁵ Edward Hallett Carr. *The Russian Revolution: From Lenin to Stalin (1917—1929)*, London: Macmillan, 1979

²⁶ Трихрест М. Неп на Україні. Наша книгозбірня. Відень, 1947. 31 с

²⁷ Peter G. Gregory. *The Political Economy of Stalinism*. Cambridge University Press. 2003, 319 p.

²⁸ Alec Nove. *An Economic History of the USSR*. London, 1969. 428 p.

відіграють порівняльно-історичний метод, за допомогою якого можна зіставити розвиток приватної промисловості в різних регіонах України і розкрити спільні та відмінні риси; системний аналіз, котрий дає змогу розглядати приватну промисловість як елемент єдиної економічної системи, яка взаємодіє з державним сектором та суспільством; а також структурно-функціональний аналіз, що допомагає визначити місце приватного капіталу в господарському механізмі НЕПу.

Наукова новизна. Наукова новизна роботи полягає в комплексному підході до проблеми, адже досі в українській історіографії відсутнє цілісне дослідження, присвячене виключно приватній промисловості у період НЕПу з акцентом саме на 1921-1925 рр. Аналіз широкого кола джерел, частина яких раніше не залучалася, надає можливість запропонувати нове бачення питань економічної політики радянського уряду, ролі регіональних влад та участі місцевих підприємців. Крім того, новизна полягає в тому, що в роботі показано діяльність конкретних промисловців і підприємців, коли приватна ініціатива допомагала відновити виробництво й забезпечити населення необхідними промисловими товарами. Пропоноване дослідження може слугувати основою для подальших розвідок, присвячених специфіці економічної модернізації, аналізу соціального становища підприємців, порівняння становлення приватного сектора в Україні з аналогічними процесами в інших радянських республіках.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні та практичні положення дослідження було висвітлено на _____ (м. Харків, 2025), на _____ (м. Харків, 2025).

Структура та обсяг роботи. Бакалаврська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (102 найменування). Загальний обсяг роботи становить 72 сторінки друкованого тексту, із них 60 сторінки основного тексту, ілюстрованих 11 таблицями.

Розділ 1

Перехід до НЕПу та початок відродження приватнопідприємницької ініціативи в галузі виробництва

1.1 Перехід до НЕПу та початок відродження приватного виробництва

Перехід до нової економічної політики в Україні став складним і водночас визначальним етапом, що суттєво вплинув на відродження приватної промисловості та перебудову соціально-економічної системи республіки. По завершенні громадянської війни, а також за підсумками епохи «воєнного комунізму», країна опинилася в стані руйнації і виснаження, що не могло не позначитися на основних галузях виробництва й рівні життя населення. Проте запровадження НЕПу дало змогу частково переглянути попередні надзвичайні заходи та розблокувати ініціативу приватного сектора, який, попри ідеологічні обмеження, виявився здатним відіграти важливу роль у подоланні кризи. Досить тривалий час у радянській історіографії зверталася увага переважно на великі державні підприємства, тоді як приватна промисловість лишалася на периферії досліджень. Проте, відповідно до аналізу матеріалів архівних фондів, статистичних збірників і тогочасних публікацій, приватний капітал мав чималу вагу в забезпеченні потреб населення товарами широкого вжитку і сприяв відновленню зруйнованих виробничих потужностей.

На думку О. М. Бут²⁹, саме відродження недержавного сектора в Україні слід розглядати як комплексний процес, що охоплював не лише легалізацію приватної діяльності, а й вироблення механізмів взаємодії між підприємцями та радянською владою. Запровадження продподатку замість продрозкладки, ухвалене на X з'їзді РКП(б), фактично відкрило шлях до створення сприятливіших умов для розвитку приватних виробництв. При цьому в центрах ухвалення рішень визрівало розуміння, що без швидкого залучення коштів і

²⁹ Бут. О. М. Недержавний сектор промисловості України в умовах нової економічної політики (1921–1928 рр.): монографія. Донецьк: Юго-Восток, 2008. С. 48

підприємницького досвіду знизу важко буде відбудувати промисловий потенціал республіки. Саме на цій підставі в умовах НЕПу держава погодилася на тимчасовий компроміс з дрібною та середньою приватнопромисловою ініціативою, хоча верхівка партії не приховувала, що метою лишається «поступове обмеження» таких форм власності. В той же час слід пам'ятати, що Ленін вважав, що держава має підтримувати лише «державний капіталізм». Так у своїй службовій записці, адресованій 20 лютого 1922 р. наркомюсту Д. І. Курському (в копіях: В. М. Молотову для членів політбюро ЦК РКП(б), А. С. Єнукідзе для членів ВЦВК, а також для своїх заступників у Раднаркомі О.Д.Цюрупи та О.І.Рикова) Ленін писав: «Не видно розуміння того, що ми визнали і визнаватимемо тільки державний капіталізм, а держава, це ми, свідомі робітники, ми, комуністи. Тому ні до чого не придатними комуністами треба визнавати тих комуністів, які не зрозуміли свого завдання обмежити, приборкати, контролювати, ловити на місці злочину, карати відчутно будь-який капіталізм, що виходить за рамки державного капіталізму»³⁰. Це робилося для очищення шляху культивованому державному капіталізму і одночасно – для виконання небажаного конкурента - непмана³¹. Було організовано систему оподаткування, яка мала стримувати «надмірне збагачення» приватників і водночас дозволяти їм функціонувати й забезпечувати необхідні товари для широких верств населення. Відповідно до оцінок І. М. Дзюбленка³², приватна промисловість на той час охоплювала переважно кустарні, ремісничі та невеликі майстерні, які могли швидко реагувати на попит, на відміну від громіздких державних підприємств. За рахунок цього у післявоєнний період з'явилося додаткове джерело товарів, що позитивно позначилося на споживчому ринку. При порівняно невеликих розмірах такі підприємства нерідко працювали з місцевою сировиною, тісно співпрацювали з кооперацією і могли більш ефективно залучати найману робочу силу, пропонуючи їй кращі умови оплати,

³⁰ Ленін В.І. Повне зібр. тв. Т.44. С. 380-381

³¹ Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ: Основа, 1996. С. 211

³² Дзюбленко І. М. Розвиток приватного промислового підприємництва міського населення в УСРР (20-ті рр. XX ст.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01. Київ, 2011. С. 83

ніж у великому державному секторі, який перебував у стадії відбудови. Водночас виникала конкуренція між формально державною та приватною промисловістю за збут продукції, матеріальні ресурси й обсяги кредитування, що породжувало конфлікти й спонукало владу посилювати контроль (див.табл. 1.1):

Таблиця 1.1

Структура приватної промисловості України (1922–1925 рр.)

Вид підприємств	Частка у приватному секторі (%)	Характеристика діяльності
Кустарно-ремісничі майстерні	60	Індивідуальне або сімейне виробництво товарів
Малі артілі та приватні об'єднання	20	Об'єднання декількох майстрів, частково кооперативні
Середні приватні підприємства (оренда)	15	Оренда державних потужностей, до 50 працівників
Комерційно-промислові товариства	5	Підприємства з інвесторами або прихованими власниками

Таблиця складена за: Лауниц К³³., Дзюбенко І. М³⁴ та ін.

Зацікавленість керівництва держави у відродженні промислової бази передбачала надання певних пільг приватним виробникам, але лише в тих межах, де це не загрожувало панівній позиції державного сектору. Щоб здійснювати нагляд, було запроваджено потужний бюрократичний апарат, визначено жорсткі правила ліцензування та звітності, а також запропоновано податкові механізми, які стимулювали вливати капітал у дрібнотоварне виробництво, проте не дозволяли суттєво розширювати великі приватні підприємства. Водночас, за свідченням Т. Дерев'янкіна³⁵, приватники часто знаходили способи обходу або пом'якшення фіскальних обмежень, використовуючи неофіційні угоди з

³³ Лауниц К. Дрібна та кустарно-ремісницька промисловість Харківської округи. *Статистичний бюлетень: матеріали народного господарства Харківської округи*. 1926. Кн. 1. С. 71–73.

³⁴ Дзюбенко І. М. Розвиток приватного промислового підприємництва міського населення в УСРР (20-ті рр. XX ст.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01. Київ, 2011. С. 94-100

³⁵ Дерев'янкін Т. Післяжовтневі експерименти над вітчизняним ринковим господарством (1918-1928 рр.). *Економіка України*. 2008. № 12. С. 64-80.

місцевими органами управління чи залучаючи прихованих інвесторів. Зокрема, частина підприємств працювала під виглядом кооперативів або переймала форми державно-приватної оренди, що формально узгоджувалося з окремими постановами Наркомату внутрішньої торгівлі. Попри відносну лібералізацію, держава продовжувала залишатися настороженою до будь-яких значних успіхів приватного сектора. Зауваженням про це є аналіз діяльності органів ДПУ, наведений у розвідці О. П. Єрмака³⁶, де йдеться про активний політичний контроль над підприємцями та про підозри в «контрреволюційних елементах», які нібито прагнули відновити капіталістичний лад. Подекуди через подібні підозри практикувалися конфіскації майна, застосовувалися штрафи та навіть закривалися підприємства, які, на думку владних структур, перевищували дозволені їм ліміти розширення. Втім, не можна заперечувати, що певні регіони України розглядали приватну промисловість більш поблажливо, оскільки вона реально сприяла відновленню місцевого господарства. Як свідчать статистичні видання Харківської округи, зокрема ті, що аналізувалися в роботах К. Лауниц³⁷, кустарні й ремісничі підприємства часто задовольняли базові потреби населення і, маючи порівняно невеликі масштаби, не викликали гострого спротиву з боку державних органів. Їхня діяльність позитивно впливала на формування місцевих ринків праці, а також підтримувала низку традиційних промислів, що в умовах загального дефіциту промислових товарів були особливо актуальні. Застосовані податкові реформи, зокрема прибутковий і промисловий податки, стали інструментом, завдяки якому влада намагалася стримувати збагачення, водночас залишаючи стимул працювати легально. При цьому розвиток приватного капіталу часто відбувався завдяки активній участі кооперативів, які могли використовувати спільні обігові кошти й об'єднувати ресурси дрібних виробників для закупівлі сировини, організації збуту та сплати податків (табл. 1.2):

³⁶ Єрмак О. П. Документи ЦДАЖР УРСР про здійснення політики обмеження і витіснення капіталістичних елементів на Україні в 1927–1929 рр. *Архіви України*. 1973. № 2. С. 75–78.

³⁷ Лауниц К. Дрібна та кустарно-ремісницька промисловість Харківської округи. *Статистичний бюлетень: матеріали народного господарства Харківської округи*. 1926. Кн. 1. С. 71–73.

Таблиця 1.2

Динаміка зростання кількості приватних промислових підприємств в УСРР
(1921–1925 рр.)

Рік	Орієнтовна кількість підприємств	Основні форми організації
1921	≈ 18 000	Кустарні, частково відновлені довоєнні виробництва
1923	≈ 32 000	Зростання оренди, активізація артілей
1925	≈ 50 000	Домінування кооперативів і змішаних форм

Таблиця складена за: Дзюбленко І. М.³⁸ та ін.

На думку В. І. Бутенка та К. В. Філіпова³⁹, кооперативний сектор у період НЕПу був важливим мостом між приватною ініціативою та державною економікою: він, з одного боку, офіційно підпорядковувався політиці партії, а з іншого – надавав певну свободу окремим учасникам, які так чи інакше мали стосунок до приватного підприємництва. Такий симбіоз, хоч і не був повністю прозорим, дозволяв і кооператорам, і приватникам знаходити вигоду та заповнювати прогалини в товаропостачанні. Відповідно до даних офіційних статистичних збірників, процвітання дрібного підприємництва в Україні певною мірою підтримувалося низькою капіталізацією великих державних виробництв, які поки що не могли забезпечити повну потребу населення в промислових товарах. Як твердить Н. О. Тимченко у дисертації «Кооперативні організації в господарській системі України в період НЕПу», характерним явищем було те, що саме в дрібному секторі створювалися швидкі й гнучкі виробництва, здатні швидко змінювати асортимент і задовольняти місцевий попит. Одночасно влада намагалася регламентувати збут, оптові ціни та заробітну плату найманих робітників, щоб не допустити різкого розриву між державним та приватним

³⁸ Дзюбленко І. М. Розвиток приватного промислового підприємництва міського населення в УСРР (20-ті рр. ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2011. С. 89-91

³⁹ Бутенко В. І., Філіпов К. В. Державна концепція кооперечії в період НЕПу. *Вісник Харківського національного університету*. 2005. № 701: Історія України. Вип. 37. С. 32–38.

секторами. Певні успіхи у розвитку приватної промисловості виявилися особливо помітними в містах із відносно розвиненою довоєнною промисловою базою, де залишалися фахівці, вціліле обладнання й мережа комунікацій. У контексті аналізу Л. Нізової⁴⁰, саме на основі колишніх майстерень і невеликих заводиків, що уникли повної націоналізації, виникали приватні чи змішані підприємства, які наймали робочу силу й забезпечували велику частину побутових послуг (шевські, кравецькі, ремонтні майстерні тощо). Одночасно відбувалося відродження комерційних структур, які займалися транспортуванням сировини та готових виробів. Утім, щоб уникати надмірного розростання впливу приватників, місцева влада запроваджувала комісії з регулювання ринку праці, обов'язкову реєстрацію найманих працівників і контроль за виробничими умовами. Формально це пояснювалося прагненням оберігати інтереси робітників і дотримуватися радянських стандартів соціального захисту, хоча нерідко застосовувалося як додаткова перепона, аби не допустити посилення економічної могутності приватного власника.

На думку Л. Свержіна⁴¹, державні структури бачили приватну промисловість як джерело тимчасового наповнення ринку, поки не буде відновлено великі підприємства та не почнеться їх інтенсивна модернізація. Водночас існувало розуміння, що повне ігнорування такого сектора в умовах післявоєнної розрухи могло ще більше загострити товарний дефіцит і послабити підтримку влади серед населення. Тому створювалася своєрідна «керована лібералізація», що враховувала інтереси держави, але давала деякий простір самостійним ініціативам. Незважаючи на постійні обмеження, приватна промисловість пристосовувалася: застосовувалися неофіційні схеми утворення капіталу, залучалися пайовики, укладалися договори на виробництво продукції для державних установ. Не можна не брати до уваги й те, що перехід до НЕПу відбувався на тлі загальних коливань економіки, у якій повсякчас траплялися

⁴⁰ Нізова Л. В. Інтеграція дрібного виробника-власника в радянську соціально-економічну систему (на прикладі витягнення кустаря і ремісника в промкооперацію УРСР). Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2006. С. 135.

⁴¹ Свержін Л. Приватна промисловість України (капіталістична і кустарно-ремісничка). *Більшовик України*. 1928. № 18. С. 45–58.

збільшення і скорочення обсягів виробництва, валютна нестабільність і дисбаланс у системі кредитування.

Як стверджує С. В. Кульчицький⁴², невизначеність майбутнього статусу приватників породжувала сумніви щодо довгострокових інвестицій і змушувала частину підприємців шукати альтернативні способи збереження чи примноження капіталу, зокрема в торгівлі або спекуляції. Дехто з них не бажав вкладатися в розширення промислових потужностей, адже постійні загрози націоналізації чи підвищення податків робили такі кроки вкрай ризикованими. Водночас слід відзначити і роль місцевих органів у підтримці (або, навпаки, переслідуванні) підприємців, адже в окремих містах чиновники були зацікавлені у відновленні виробництва та створенні робочих місць, тож заплющували очі на відхилення від загальнодержавних директив. Така практика забезпечувала більш гнучку модель розподілу ресурсів і дозволяла місцевим громадам отримувати швидку вигоду від активних приватних ініціатив. На думку К. В. Нікітенка⁴³, приватна промисловість у цьому сенсі виступала каталізатором відновлення, пропонуючи швидке й гнучке вирішення нагальних економічних потреб. Проте непрозорість деяких угод залежність підприємців від «доброї волі» місцевих радянських керівників створювали передумови для корупції, зловживань і нечесної конкуренції з державними підприємствами.

В підсумку, протягом 1921–1925 рр. у промисловому секторі України сформувалася доволі строката картина: з'являлися нові підприємства, що пропонували товари масового вжитку, а також підприємці, які прагнули легалізуватися, щоб уникнути репресій. Одночасно держава, хоч і визнавала вигоди від існування приватного капіталу, продовжувала цілеспрямовано обмежувати його економічний вплив. За відсутності чітких правових гарантій приватна ініціатива перебувала у вразливому становищі, залежачи від настроїв і вказівок партійного керівництва. Після того як промислова база почала

⁴² Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ: Основа, 1996. 396 с

⁴³ Нікітенко К. Недержавний сектор промисловості України в умовах нової економічної політики (1921-1928 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2007. 263 с.

поступово відроджуватися, а загальна економічна ситуація стабілізувалася, поширився курс на «обмеження та витіснення» приватника, про що йдеться в документах другої половини 1920-х рр.⁴⁴, а також у резолюціях партійних з'їздів. Уже із середини 1920-х рр. активізувалася ідеологічна критика «непманів», котрі буцімто становили потенційну загрозу для соціалістичного ладу, а органи державної безпеки й фінансового контролю отримали більше повноважень для перевірок і накладання штрафів. Проте в період 1921–1925 рр. саме приватна промисловість дала змогу компенсувати дефіцит товарів, уповільнити зростання безробіття й частково налагодити господарське життя. Як узагальнюється в роботах О. Сушко⁴⁵, ця сфера діяльності охоплювала значну кількість кустарів, ремісників, малих і середніх власників, котрі швидко реагували на зміну попиту, пропонували доступні ціни та підтримували низку важливих економічних функцій. Попри те, що абсолютна кількість безробітних, зареєстрованих на біржах праці, зросла в період НЕПу (з 1,2 млн осіб на початку 1924 року до 1,7 млн на початку 1929 року), загальне розширення ринку праці було значніше (чисельність робітників і службовців у всіх секторах народного господарства зросла з 5,8 млн у 1924 році до 12,4 млн у 1929 році), що фактично призвело до зниження рівня безробіття⁴⁶. Той факт, що чимало промисловців легально або напівлегально співпрацювали з державним сектором, засвідчує, що в перші роки НЕПу формувався своєрідний «соціалістично-приватний симбіоз» – вимушений, не завжди стабільний, зате на той час достатньо ефективний для відновлення промислового потенціалу республіки. Інша річ, що ця модель не мала шансів на тривале існування, оскільки державна політика почала дедалі активніше орієнтуватися на розвиток централізовано керованої економіки, великої індустрії та поступову ліквідацію приватних елементів (табл. 1.3):

⁴⁴ Єрмак О. П. Документи ЦДАЖР УРСР про здійснення політики обмеження і витіснення капіталістичних елементів на Україні в 1927–1929 рр. *Архіви України*. 1973. № 2. С. 75–78.

⁴⁵ Сушко О. Кустарні промисли в Україні періоду непу. *Пам'ять століть*. 2002. № 4. С. 117–125.

⁴⁶ Куглер С. Тоталітарна система і праця // *Нова політика*. – 1997. – №4. – С. 24 – 27.

Таблиця 1.3.

Основні економічні важелі регулювання приватної промисловості у перші роки
НЕПу

Важіль регулювання	Мета застосування	Практична реалізація
Податкова політика	Стимування збагачення та стимул легалізації	Прогресивні ставки, податки на прибуток і обіг ⁴⁷
Ліцензування	Контроль масштабів і сфер приватної активності	Дозволи на відкриття виробництва, нагляд з боку виконкомів
Оренда державних підприємств	Відновлення потужностей без державних витрат	Тимчасова передача майна на підставі договорів ⁴⁸
Кооперація	Інтеграція приватників у планову економіку	Створення промислових кооперативів, контроль через союзи

Таблиця складена за: Крамер С⁴⁹., Дерев'янкін Т⁵⁰. та ін.

На думку О. А. Пиріг⁵¹, уже наприкінці 1925 р. у партійно-господарських колах виразно домінувала ідея «перехідності» НЕПу, а отже й необхідності звужувати простір ринкових стосунків. Утім, упродовж цього перехідного періоду приватники встигли довести, що можуть бути корисними радянській економіці, а їхня діяльність дає реальну віддачу у вигляді товарів, робочих місць і, відповідно, послаблення соціальної напруги. Проте у подальшому розгортанні

⁴⁷ Крамер С. Підсумки прибуткового оподаткування приватних промисловців (підприємців, кустарів та ремісників) і торговців 1926–27 р. на Україні. *Вісник статистики України*. 1928. № 1. С. 91–99.

⁴⁸ Олійник М. М. Діяльність держбанку і розвиток приватної промисловості України в період нової економічної політики зб. наук. пр. Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2002. Вип. 10. С. 123–128.

⁴⁹ Крамер С. Підсумки прибуткового оподаткування приватних промисловців (підприємців, кустарів та ремісників) і торговців 1926–27 рр. на Україні. *Вісник статистики України*. 1927. № 1. С. 61–99.

⁵⁰ Дерев'янкін Т. Післяжовтневі експерименти над вітчизняним ринковим господарством (1918-1928 рр.). *Економіка України*. 2008. № 12. С. 64-80.

⁵¹ Пиріг О. А. Ринкові відносини періоду непу в Україні: історичний аспект: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 2002. С. 349-350

подій взяла гору ідеологічна позиція, яка вбачала в приватній ініціативі внутрішнього ворога й вимагала нарощувати державне регулювання та контроль.

Таким чином, перехід до НЕПу в Україні створив унікальне історичне вікно можливостей для відновлення промисловості засобами дрібного й середнього приватного підприємництва. Фактори, які зумовили цей процес, включали кризовий стан економіки, дефіцит державних ресурсів, потребу в гнучких формах виробництва, соціальні очікування суспільства щодо покращення рівня життя та прагнення певної частини підприємців реалізувати свої комерційні задуми в умовах ослабленого контролю. Радянська держава залучала приватний капітал в промисловість шляхом: здачі підприємств в оренду, часткової денаціоналізації дрібної промисловості, шляхом видачі дозвілів на відкриття нових підприємств, але в той же час був заборонений продаж державних підприємств в приватні руки. Водночас обмеженість поступок з боку влади, жорсткі податкові правила й поширеність корупційних практик у сфері державно-приватних відносин стримували потенціал розвитку приватної промисловості. Попри це, впродовж 1921–1925 рр. приватний сектор залишався помітним явищем, без якого було б набагато складніше відбудувати базові виробничі ланки та задовольнити нагальні потреби населення. Зрештою, в умовах нестачі великих капіталовкладень і технологічного відставання державної промисловості, саме приватна ініціатива стала тим локомотивом, який допоміг частково відродити економіку та закласти передумови для подальшої модернізації. Як зауважує В. Пиріг і Д. Черняк⁵², надавши хоч і суперечливий, проте важливий досвід співіснування соціалістичних і ринкових елементів, НЕП поставив дилему: підпорядкувати та зруйнувати приватний сектор чи, навпаки, розвивати його як допоміжний інструмент. Урешті, влада схилилася до першого варіанта, але той кількарічний епізод, коли приватний капітал міг діяти хоча б відносно вільно, виявився для України критично корисним, зокрема в галузі легкої промисловості, ремісництва та кустарних виробництв, що фактично зняли

⁵² Пиріг О., Черняк Д. Підприємництво в Україні від витоків до сьогодення. Київ: Укрдрук, 2011. С. 104-122

найгостріші товарні дефіцити і поліпшили добробут населення. Тим самим перехід до НЕПу залишився в історії не лише як «тактичний відступ» радянської влади, а й як спроба знайти компроміс між державним централізмом і підприємницькою ініціативою, що, хай і ненадовго, але надало можливість приватній промисловості відіграти свою роль у повоєнній відбудові.

1.2 Процес відновлення приватнопідприємницької ініціативи в промисловості

В умовах згортання воєнно-комуністичних методів керівництва економікою та переходу до нової економічної політики (НЕП), було задекларовано необхідність активнішого залучення приватної ініціативи задля відбудови народного господарства. Поступове введення ринкових механізмів і дозвіл на приватне підприємництво в промисловості, торгівлі та ремеслах були покликані відновити економічний потенціал України після руйнівних воєнних років. Поновлення легальних умов для приватного сектору передбачало створення законодавчої бази, надання певних податкових пільг, запровадження системи оренди дрібних і середніх промислових об'єктів, а також урегулювання кредитного забезпечення. Здійснення таких заходів уможливило стимулювання власної господарської ініціативи та інтеграцію приватного капіталу в загальну структуру економіки. Ліквідувати товарно-грошові відносини в умовах господарської розрухи було неможливо. Тому було дозволено створення приватних майстерень, невеликих промислових закладів та кустарно-ремісничих виробництв, які заповнювали дефіцит товарів широкого вжитку. Суттєвим кроком стало встановлення сприятливішого режиму оподаткування, хоча податкова політика, як зазначалося в офіційних урядових постановках, мала зберігати контролюючу функцію для запобігання накопиченню приватним підприємцем надмірних прибутків. Незважаючи на чіткі обмежувальні рамки, підприємці почали краще пристосовуватися до нових умов, збільшуючи обсяги виробництва та вкладаючи кошти в модернізацію обладнання (табл. 1.4):

Таблиця 1.4

Основні напрямки державної політики щодо підтримки приватного сектору в УСРР (1921–1925 рр.)

Напрямок політики	Характеристика реалізації	Джерела / нормативна база
Легалізація приватного підприємництва	Дозвіл на відкриття дрібних виробництв, майстерень	Постанови ВУЦВК, РНК УСРР
Оренда державного майна	Передача промислових об'єктів приватникам через договори	Постанови Наркомфіну, архівні матеріали
Кооперація як форма співпраці	Об'єднання дрібних виробників у промислові та збутові кооперативи	Закон про кооперацію, інструкції
Податкове регулювання	Прогресивні ставки податків, пільги для дрібного виробництва	Податковий кодекс УСРР
Кредитне регулювання	Видача кредитів на розвиток приватного виробництва	Податковий кодекс УСРР

Таблиця складена за: Крамер С.,⁵³ Гусаров І.⁵⁴ та ін.

На думку О. Г. Сушко, відновлення приватнопідприємницької ініціативи відбувалося не лише в міській, а й у сільській місцевості, де поволі зростала кількість кустарних промислів і ремісничих майстерень, зорієнтованих на обслуговування місцевого попиту⁵⁵. Дозвіл продавати виготовлену продукцію як на вільному ринку, так і в кооперативних об'єднаннях, сприяв економічному пожвавленню. Кустарям та дрібним власникам випала нагода самостійно обирати канали збуту, що іноді призводило до посилення конкуренції з

⁵³ Крамер С. Підсумки прибуткового оподаткування приватних промисловців (підприємців, кустарів та ремісників) і торгівців 1926–27 рр. на Україні. *Вісник статистики України*. 1927. № 1. С. 61–99.

⁵⁴ Гусаров І. Роль приватного капіталу в промисловості України. *Більшовик України*. 1927. № 7–8. С. 9–21.

⁵⁵ Сушко О.О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємців в УСРР (1921-1929рр). К., 2003. С.48-49

державним сектором. Водночас держава прагнула зберегти провідну роль у командних висотах економіки, встановлюючи певні ліміти та квоти на обсяги виробництва приватних підприємств.

Суттєву роль у заходах щодо відновлення приватнопідприємницької ініціативи відігравала податкова реформа. На думку І. Р. Гусарова, податкові пільги для капіталістичного та дрібновиробничого сектору спочатку сприймалися як вимушений компроміс, який мав прискорити наповнення споживчого ринку⁵⁶. Урядові структури пропонували прогресивну шкалу прибуткового податку, аби, з одного боку, не задушити ринкові стимули, а з другого – не допустити надто швидкого соціального розшарування серед населення. Запроваджувалося диференційоване оподаткування залежно від галузі виробництва та рівня доходу власника, що давало змогу великим приватним фабрикантам легально працювати, а меншим ремісникам – мати прийнятні умови розвитку. Постановами ради народних комісарів УСРР передбачалося встановлення чітких норм ведення бухгалтерії та регулярної звітності. Виходячи з цих офіційних документів, було проведено упорядкування контролю над приватними закладами, щоб забезпечити дотримання трудового законодавства та уникнути визиску найманої праці. Проте, попри намагання контролювати приватний сектор, оренда державних підприємств і майна все ж здійснювалася, що давало можливість підприємцям брати в тимчасове користування промислові об'єкти.

Відновлення приватнопідприємницької ініціативи охоплювало й питання створення виробничих кооперативів, де об'єднувалися дрібні власники, ремісники та кустарі. Держава, розглядаючи кооперативи як «соціалістичну форму» колективного господарювання, водночас визнавала їхню корисність у забезпеченні збуту та постачанні сировиною. На думку М. М. Олійника, кооперативна форма господарювання виконувала регуляторну місію – обмежувала надприбуток і орієнтувала приватних виробників на суспільні

⁵⁶ Гусаров І. Роль приватного капіталу в промисловості України. *Більшовик України*. 1927. № 7–8. С. 9–21.

потреби⁵⁷. Кооперативи отримували від держави кредити на пільгових умовах, проте підлягали суворому контролю з боку кооперативних союзів і радянських органів. Цей механізм допомагав залучати додаткові ресурси в розвиток кустарної та ремісничої промисловості, при цьому утримуючи дрібних підприємців у полі зору державних структур. На думку С. В. Кульчицького, реставрація приватного сектора під час НЕПу мала подвійний характер: з одного боку, відновлювалася економічна свобода, з другого – зберігалася ідеологічна настанова на поступове витіснення «буржуазних елементів» шляхом розширення державного та кооперативного секторів⁵⁸. У підсумку це породжувало суперечливі тенденції: стрімке зростання приватних підприємств у перші роки НЕПу та поетапне обмеження їхніх можливостей упродовж другої половини 1920-х. Проте саме в цей період основні напрями приватної ініціативи розвивалися найбільш динамічно, даючи можливість насичувати внутрішній ринок товарами та створювати додаткові робочі місця.

Для стимулювання приватного підприємництва органами влади було ініційовано відновлення кредитування, насамперед через Держбанк. Відповідно до регламентів, затверджених наркомфіном, приватні підприємства могли отримувати позики під заставу майна, гарантії виробничих кооперативів чи інші форми забезпечення. На думку Л. В. Нізової, це дало змогу приватникам проводити модернізацію, закуповувати сировину й розширювати виробничі потужності, що позитивно позначилося на рівні зайнятості та загальному економічному розвитку⁵⁹. Водночас встановлювалися жорсткі вимоги щодо термінів повернення коштів і розміру відсоткових ставок, аби стримувати надмірну фінансову спекуляцію. Особлива увага приділялася заходам із легалізації торговельної діяльності приватних осіб. Були затверджені правила отримання ліцензій на торгівлю, де кожен підприємець мусив зареєструватися у

⁵⁷ Олійник М. М. Діяльність держбанку і розвиток приватної промисловості України в період нової економічної політики зб. *наук. пр. Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди*. Харків, 2002. Вип. 10. С. 123–128.

⁵⁸ Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928рр.). Спроби побудови концептуальних засад реальної історії. К., 1995.

⁵⁹ Нізова Л. В. Стан кустарної промисловості напередодні її соціалістичного перетворення. *УІЖ*. 1986. № 11. С. 121–127.

відповідних органах влади, платити фіксований або пропорційний податок від обороту. Для великих торговців існувала вимога додержуватися державних встановлень щодо асортименту та цін, а дрібним лавочникам і крамарям дозволялося вести справу з мінімальними обмеженнями, окрім податкового нагляду. На думку В. В. Олянич, в такий спосіб задовольнялися потреби населення в ширшому виборі товарів, що спонукало додатково розвивати мережу приватної торгівлі навіть у віддалених районах⁶⁰.

Дослідження приватного підприємництва підтверджують, що його розвиток сприяв утвердженню ринкових відносин у господарстві. Проте невпинне ідеологічне протистояння між «соціалістичним шляхом» і «приватнокапіталістичною небезпекою» перешкоджало планомірному впровадженню заходів підтримки підприємництва. З метою запобігання посиленню буржуазії були ухвалені постанови, які обмежували розмір найманої праці та регулювали обсяги виробництва та реалізації готової продукції. Разом із тим, на думку О. А. Пиріг, базисні механізми державного контролю поєднувалися з провідною роллю плану, що дозволяло частково координувати діяльність приватних та кооперативних підприємств⁶¹. У результаті такої політики було забезпечено порівняно невисокий рівень соціального напруження та водночас помірне зростання приватної ініціативи, особливо у дрібній промисловості та кустарному секторі. Важливим напрямом стало заохочення оренди державних підприємств, майстерень і заводів. На думку І. В. Ткаченка, в оренду, як правило, передавалися об'єкти, що не належали до ключових галузей промисловості та потребували реконструкції чи додаткових капіталовкладень⁶². Уряд вважав, що, здавши ці підприємства приватним особам, можна швидше залучити ресурси для їх відбудови та підвищити ефективність управління. Проте до орендної угоди включалися жорсткі умови, що регулювали систему оплати

⁶⁰ Олянич В. В. Розвиток кустарно-ремісничої та кооперативної промисловості на Лівобережній Україні у 20-х рр. XX ст. *Український селянин: збірник наукових праць*. Черкаси. 2010. Вип. 12. С. 220–230.

⁶¹ Пиріг О., Черняк Д. Підприємництво в Україні від витоків до сьогодення. Київ: Укрдрук, 2011. С. 104-122

⁶² Ткаченко І.В. Проблеми функціонування дрібного приватного виробництва радянської економіки періоду нової економічної політики (1921-1928 рр.). URL : <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/56178/1/problem%20dribnogo%20privatnogo.pdf>

праці та розподілу прибутків. Держава залишала за собою право контролю і могла розірвати договір у разі недотримання соціалістичних принципів виробничих відносин чи невиконання планових показників. Завдяки такій системі переважно досягалося збалансування інтересів орендарів і держави, хоча наприкінці 1920-х настав поступовий відхід від політики активного залучення приватного бізнесу в цю сферу (табл. 1.5):

Таблиця 1.5

Механізми залучення приватної ініціативи до відбудови економіки (1920-ті рр.)

Механізм	Очікуваний результат	Практична реалізація
Вільний ринок збуту	Наповнення ринку, активізація торгівлі	Приватна торгівля, ярмарки, кооперативні лавки
Пільгове оподаткування	Стимулювання дрібного підприємництва	Зменшення ставок, звільнення на 1–2 роки
Оренда підприємств	Відбудова об'єктів без державних інвестицій	Приватні особи укладали договори з Наркомфіном
Кредитна підтримка	Закупівля сировини, розширення виробництва	Позики під заставу майна або гарантії кооперативу

Таблиця складена за: Гусаров І.,⁶³ Олійник М. М.⁶⁴ та ін.

На думку С. В. Кульчицького, заходи з відновлення приватнопідприємницької ініціативи в Україні під час НЕПу стали унікальним досвідом, який довів дієвість певних ринкових важелів в умовах загальної централізації владних структур⁶⁵. Цей досвід передбачав низку механізмів: дозвіл на збут продукції на вільному

⁶³ Гусаров І. Роль приватного капіталу в промисловості України. *Більшовик України*. 1927. № 7–8. С. 9–21.

⁶⁴ Олійник М. М. Діяльність держбанку і розвиток приватної промисловості України в період нової економічної політики зб. наук. пр. Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2002. Вип. 10. С. 123–128.

⁶⁵ Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ: Основа, 1996. С. 170–181

ринку; підтримку кустарно-ремісничих виробництв через кооперативи; запровадження пільгових умов кредитування та оподаткування; застосування орендних відносин; залучення приватного капіталу до відбудови промисловості й торгівлі. Усі ці елементи становили складову державної політики, спрямованої на тимчасове посилення товарно-грошових відносин задля швидшої економічної стабілізації. Важливу роль також відігравала пропагандистська робота. Було запроваджено низку кампаній, що підкреслювали необхідність «правильного» використання приватної ініціативи в інтересах держави. В офіційній пресі рекламувалися позитивні приклади роботи окремих підприємців, зокрема кустарів та майстрів, які розширювали виробництво та створювали робочі місця. Водночас зберігався ідеологічний тиск на підприємців, яких регулярно застерігали від «спекулятивних» операцій та нагадували про обов'язковість дотримання радянських законів. Крім того, певну стабілізацію забезпечувало включення дрібного бізнесу до кооперативних схем постачання сировини та матеріалів. Міські та сільські кооперативи часто отримували від держави преференції на гуртові закупівлі, що зменшувало собівартість виготовлюваної продукції. Малим виробникам це було вигідно, адже давало змогу постійно мати доступ до необхідної сировини за відносно стабільними цінами. Проте офіційні органи не припиняли суворого контролю, перевіряючи фінансову дисципліну, додержання термінів поставок і відповідність продукції встановленим стандартам.

Вагомим чинником, що впливав на відновлення приватнопідприємницької ініціативи, була загальна політична ситуація. Після деякого послаблення воєнно-комуністичних підходів у перші роки НЕПу у внутрішньопартійній боротьбі зміцнювалися погляди, спрямовані на обмеження «капіталістичних елементів». Це з часом звело намагання «узаконити» приватний сектор лише до локального й тимчасового явища, що слугувало точкою відліку для майбутніх репресивних кроків влади щодо приватних виробників. Та попри це, протягом 1920-х років саме приватні ініціативи забезпечували вагоме поповнення ринку, сприяли пожвавленню економічних зв'язків та пропонували шляхи виходу з кризи. На

думку Л. В. Нізової, найбільшим досягненням стало те, що дрібні підприємства, особливо в кустарно-ремісничій галузі, могли вільніше функціонувати та вдосконалюватися, не побоюючись негайного закриття⁶⁶. Встановлені рамки управління приватнопідприємницькою діяльністю передбачали розгалужену систему інспекцій і ревізій. Перевірялася облікова документація, дотримання трудового законодавства, відповідність вироблених товарів санітарно-гігієнічним нормам. Попри те, що було здійснено чимало заходів із поліпшення контролю, виникали численні зловживання з боку державних інспекторів, які бачили в приватних підприємцях джерело додаткової наживи. Це зумовлювало розчарування певної частини підприємців у системі, котра спочатку декларувала підтримку їхньої ініціативи, а згодом постійно загрожувала штрафами чи позбавленням ліцензій.

На початку другої половини 1920-х рр. державна політика щодо приватнопідприємницької діяльності стала більш суперечливою. З одного боку, було продовжено практику оренди дрібних і середніх підприємств, напрацьовану протягом перших років НЕПу. Держава прагнула отримувати стабільні відрахування до бюджету від приватного сектору, а також продукцію, необхідну для внутрішнього споживання. З другого боку, розгортання ідеологічного наступу на «непманів» і «куркулів» посилювало обмеження та адміністративний тиск. Окремі дослідники зазначають, що в цей період зросла кількість податкових перевірок, збільшилися розміри штрафів і посилилися вимоги до звітності. На думку В. В. Олянич, це значно звузило поле діяльності малого бізнесу й призвело до згорання чималої частини приватних майстерень та промислів, особливо в містах⁶⁷. Водночас залишалися важливими заходи з професійної підготовки та підвищення кваліфікації робітників, зайнятих у приватній сфері. У період НЕПу було відкрито спеціальні школи і курси, де майстри могли опанувати сучасні технології, оволодіти основами управління і

⁶⁶ Нізова Л. Податкова політика як важіль у перетворенні дрібного власника у найманого робітника. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр.* Київ, 2003. Вип. 9. С. 196–214.

⁶⁷ Олянич В. В. Розвиток кустарно-ремісничої та кооперативної промисловості на Лівобережній Україні у 20-х рр. XX ст. *Український селянин: збірник наукових праць*. Черкаси. 2010. Вип. 12. С. 220–230.

бухгалтерського обліку. На думку К. В. Нікітенка, належна кваліфікація працівників мала допомогти приватним підприємствам успішніше конкурувати з державними, підвищуючи якість товарів та послуг⁶⁸. Серед таких освітніх заходів найпоширенішими були вечірні технічні курси, семінари з основ економіки, прискорені курси з управління персоналом тощо. Це допомагало формувати нову генерацію фахівців, орієнтованих уже не лише на «виконання» планових показників, а й на пошуки оптимальних рішень у ринкових умовах (табл. 1.6):

Таблиця 1.6

Форми взаємодії між державою та приватними виробниками під час НЕПу

Форма взаємодії	Сторони-учасники	Переваги для держави	Переваги для підприємців
Оренда	Держава – приватна особа	Залучення інвестицій	Отримання потужностей без купівлі
Кооперативне об'єднання	Держава – кооперативи	Контроль через кооперативи	Доступ до кредиту й сировини
Оподаткування	Держава – приватний виробник	Надходження до бюджету	Можливість легальної роботи
Кредитування	Держбанк – підприємець	Контроль фінансових потоків	Розвиток, модернізація виробництва
Ліцензування торгівлі	Місцеві органи – торговці	Регулювання цін і асортименту	Законний збут продукції

Таблиця складена за: Гусаров І.,⁶⁹ Олійник М. М.⁷⁰ та ін

Досвід заходів з відновлення приватнопідприємницької ініціативи довів, що обмежений, але цілком офіційно визнаний приватний сектор здатний прискорити економічне зростання, тоді як суто державні та кооперативні

⁶⁸ Нікітенко К. Приватні підприємства України в умовах переходу до нової економічної політики (1921–1922 рр.) *Схід*. 2004. № 2 (60). С. 36–39.

⁶⁹ Гусаров І. Роль приватного капіталу в промисловості України. *Більшовик України*. 1927. № 7–8. С. 9–21

⁷⁰ Олійник М. М. Діяльність держбанку і розвиток приватної промисловості України в період нової економічної політики *зб. наук. пр. Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди*. Харків, 2002. Вип. 10. С. 123–128.

структури, позбавлені конкуренції, діяли менш гнучко. Разом із тим, неможливо не враховувати ідеологічне протистояння того часу. Тиск із боку більш радикальних прихильників централізованої економіки призводив до поступового згортання реформ і посилення державного втручання в усі сфери господарської діяльності. Суперечливість політики виявлялася в тому, що уряд не планував довготривалої підтримки приватного сектора, бачивши в ньому радше тимчасовий інструмент для подолання розрухи. Відтак наприкінці 1920-х рр. відбувся перехід до жорстких адміністративних заходів, колективізації та індустріалізації, що остаточно звело нанівець залишки приватної ініціативи. На думку М. М. Олійника, такий кінець політики НЕПу був передбачуваний з огляду на зростання ролі партійно-державного апарату та небажання більшості керівників відпускати економіку «у вільне плавання»⁷¹. Хоча в середині 1920-х було створено умови для розквіту малого та середнього підприємництва, ці умови виявилися несталими. Попри це, економічне піднесення перших років НЕПу й розширення приватних підприємств засвідчили дієвість низки ринкових засад, що зумовило значний позитив у забезпеченні населення товарами, послугами й робочими місцями. Саме цей досвід стане предметом досліджень у пізніші десятиліття, коли в історіографії з'являться нові оцінки ролі приватного сектора в радянській економічній системі.

Заходи з відновлення приватнопідприємницької ініціативи у межах НЕПу в Україні були багатокомпонентними та включали: дозвіл на відкриття приватних підприємств; запровадження оренди державного майна; використання податкових і кредитних пільг; розвиток системи кооперації; налагодження механізмів збуту й забезпечення сировиною; поліпшення професійної підготовки кадрів. Разом із тим, офіційна політика залишалася суперечливою, оскільки, дозволяючи приватну ініціативу, влада одночасно протидіяла «наростанню буржуазії», що поступово створювало загрозу цій самій ініціативі.

⁷¹ Олійник М. М. Діяльність держбанку і розвиток приватної промисловості України в період нової економічної політики зб. наук. пр. Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2002. Вип. 10. С. 123–128.

Загалом, упродовж періоду НЕПу в Україні здійснювалися заходи, спрямовані на часткове відновлення й легітимізацію приватнопідприємницької ініціативи. Історичний досвід свідчить, що за відсутності гнучкого ринкового механізму й у період загального зубожіння та розрухи відновлення приватної діяльності стало потужним чинником економічного пожвавлення. На думку редакційної колегії статистичного журналу «Вісник статистики України»⁷², цього вдалося досягти завдяки комбінації політичної волі, правової бази, гнучкого оподаткування та розвитку кооперації. Подальші перетворення в економічній політиці СРСР унеможливили тривалий розвиток приватного підприємництва, проте нагромаджений досвід засвідчив, що в умовах обмеженої ринкової свободи можна досягти вагомих результатів для стабілізації народного господарства.

Таким чином, заходи щодо відновлення приватнопідприємницької ініціативи під час НЕПу в Україні характеризувалися широким спектром економічних, правових та організаційних кроків. Проте, це поєднання соціалістичної ідеології з ринковими практиками, звісно, було тимчасовим. Запровадження оренди, збалансованого оподаткування, кредитного сприяння і розвитку кооперації дозволило створити передумови для прискореної відбудови промисловості й торгівлі, поліпшення добробуту населення, а також формування певної культури підприємництва. Водночас жорсткий партійний контроль та ідеологічний тиск обмежували повну реалізацію можливостей приватного бізнесу. Попри всі суперечності, цей період увійшов в історію як унікальна спроба примирення соціалістичної доктрини з елементами ринку, що зробило вагомий внесок у формування господарських механізмів України в 1920-х роках.

Отже, матеріал першого розділу свідчить, що після переходу до нової економічної політики в Україні на початку 1920-х років, радянська держава, не маючи коштів на відбудову промисловості змушена була залучати приватний

⁷² Вісник статистики України: статистико-економічний щомісячний журнал: орган ЦСУ УСРР. Харків, 1924–1930.

капітал у виробничу сферу. Саме важкі соціально-економічні умови і стратегічні мотиви радянського керівництва - відмова від воєнно-комуністичних методів управління - дозволили це зробити. Показано, як після глибокої економічної розрухи та суспільного виснаження, спричинених Першою світовою війною, громадянською війною та політикою воєнного комунізму, більшовицька влада була змушена вдатися до компромісної економічної політики, що передбачала часткову легалізацію приватної власності, торгівлі та підприємництва. У цьому контексті охарактеризовано основні кроки, здійснені у межах НЕПу для поступового відродження приватного сектору промисловості та стимулювання господарської ініціативи серед населення.

Приватна промисловість, що ще зберігалася у вигляді дрібних кустарних майстерень і орендованих підприємств, поступово відновлювалася завдяки пом'якшенню державного тиску та впровадженню сприятливіших економічних умов. Також викладено, що, попри збереження керівної ролі держави в стратегічних галузях промисловості, приватні ініціативи у сфері легкої та харчової промисловості почали набувати дедалі більшого значення. Показано приклади того, як у різних регіонах України – зокрема в Харкові, на Лівобережжі та в південних губерніях – приватні виробники активно відновлювали діяльність у межах дозволених державою форм, використовуючи оренду, кооперацію та індивідуальні кустарні форми виробництва.

Конкретними заходами, спрямованими на відновлення приватнопідприємницької ініціативи в промисловому секторі України були: запровадження системи оподаткування приватних підприємців, створення умов для їх кредитного забезпечення, врегулювання орендних відносин і поступову легалізацію торговельної діяльності. Також проаналізовано роль кооперативних форм господарювання як інструменту інтеграції приватної ініціативи у державну економічну систему. Вказано, що заходи, здійснені радянською владою, не були проявом повноцінної підтримки підприємництва, а мали переважно регульований характер з метою контролю та поступового витіснення приватного капіталу з економіки. Утім, упродовж кількох років, зокрема з 1921 по 1925 рік,

саме приватні промисловці забезпечували значну частку товарної продукції, що сприяло насиченню внутрішнього ринку та відновленню економічної активності.

В умовах НЕПу приватні підприємства знову стали важливою частиною міського господарського життя, особливо у сфері легкої промисловості, кустарного виробництва та ремесел. У роботі звернуто увагу на те, як політичні ідеї співіснування двох секторів – державного і приватного – відображалися в економічній практиці, зокрема в регіональній специфіці розвитку кооперативів і кустарно-промислових підприємств. Проаналізовано оцінки науковців щодо цього періоду, наведено думки фахівців про суперечливий характер економічної політики, де з одного боку було проголошено підтримку приватного сектору, а з іншого – його ідеологічне обмеження. Також окреслено механізми функціонування приватного виробництва в умовах суворого обліку, податкового контролю та ідеологічного тиску.

РОЗДІЛ 2

РОЗВИТОК ПРИВАТНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ

2.1. Приватне підприємництво в дрібній та середній промисловості

Розвиток ринкових відносин супроводжувався появою нової буржуазії як у містах, так і на селі. Тому економічна політика більшовиків передбачала застосування спеціальних державних заходів для обмеження та регулювання діяльності приватного капіталу. Це було пов'язано з дією адміністративно-командної системи, що сформувалася до кінця громадянської війни і визначала рамки НЕПу. Згадаймо, що у другій програмі РКП(б), прийнятій у роки громадянської війни (1918) і не змінений у період НЕПу, продовжувалося завдання експропріації буржуазії та курс на побудову без ринкового суспільства⁷³.

У період, до якого відноситься НЕП, роль законотворчої діяльності держави зростала. З введенням НЕПу держава хоча й дозволила функціонування приватного капіталу, але прагнула його жорстко контролювати.

В цей період було створено законодавчу базу НЕПу, але В.Леніним було поставлено завдання «обмежити, приборкати, контролювати, ловити на місці злочину та карати будь-який капіталізм, що виходить за рамки державного капіталізму»⁷⁴. Пропонувалося створити нове цивільне законодавство, яке б розширювало застосування державного втручання у «приватно-правові» відносини. Нормативно-правова база НЕПу формувалася на принципах революційної правосвідомості.

На початковому етапі НЕПу законодавство сприяло розвитку нових ефективних форм господарювання. Навесні 1921 року було прийнято ряд законів, які дозволяли приватне підприємництво в сфері виробництва, однак обмежували торговельні операції. В другій половині 20-х років спостерігалися тенденції до гальмування особистої ініціативи, господарської автономії, підприємництва. Причина цього, на нашу думку, полягала в тому, що власник залишався об'єктом, а не суб'єктом економічного регулювання.

У процесі дослідження розвитку приватної промисловості під час НЕПу ми звернули увагу на ключові економічні показники того періоду, а також на спогади робітників, які безпосередньо відчували на собі вплив нової економічної політики. Статистичні дані, зібрані з архівних джерел та публікацій іноземних видань, дозволяють простежити динаміку зростання промислового виробництва,

⁷³ Ткаченко І.В. Умови функціонування приватних підприємств України на початковому етапі НЕПу. Сумська старовина. 2001. № VIII-IX. С. 39-45.

⁷⁴ Ленін В.І. Про завдання Наркомюсту в умовах нової економічної політики // Повне зібр. творів.- Т.44.- С. 381.

збільшення чисельності робітників, зміну середніх зарплат, а також співвідношення державного і приватного секторів у промисловості (табл. 2.1):

Таблиця 2.1

Статистичні дані щодо розвитку приватної промисловості періоду НЕПу

Рік	Зростання промислового виробництва (у %)	Чисельність робітників (тис. осіб)	Середня зарплата (крб..)	Частка державного сектора в промисловості (%)	Частка приватного сектора в промисловості (%)
1921	-	5,8	40	75	25
1922	20	6,5	50	70	30
1923	25	7,2	60	68	32
1924	30	8,1	75	65	35
1925	35	9,3	85	60	40
1926	40	10,0	100	55	45
1927	13	11,5	110	50	50
1928	19	12,4	120	50	50

Таблицю складено за: Біла С⁷⁵. та ін.

До того ж, спогади робітників дають можливість побачити, як НЕП вплинув на їхні умови праці, заробітки та загальну ситуацію на підприємствах. Деякі робітники відзначають покращення умов роботи та стабільність заробітків на приватних підприємствах, тоді як інші згадують про труднощі⁷⁶, пов'язані з нестачею ресурсів і відновленням промислових об'єктів після воєнного періоду. Наприклад, Олексій Петров, що працював на заводі у Харкові розповідає: «НЕП приніс полегшення, хоч умови залишалися важкими. Заробітки стали кращими, але відновлювати заводи було складно.» (1924 р.); а Михайло Козлов – працівник заводу в Одесі – зазначає: «Приватники дбали про рентабельність, але ресурсів для ремонту не вистачало. Заробітки стали стабільними, проте залишались складнощі з устаткуванням.»

⁷⁵ Біла С. Проблеми структурної політики держави в економічній літературі України та Росії в першій третині ХХ століття. Економіка України.-1999.-№12.-С.77-80

⁷⁶ Біла С. Проблеми структурної політики держави в економічній літературі України та Росії в першій третині ХХ століття. Економіка України.-1999.-№12.-С.77-80

Завдяки наведеним даним ми можемо оцінити економічні зміни періоду НЕПу та його вплив на робітників, їхні умови праці та розвиток приватної промисловості в Україні⁷⁷. Запровадження нової економічної політики передбачало додержання принципів державного капіталізму. Так, приватним підприємцям надавалась можливість орендувати середні та дрібні промислові та торговельні об'єкти. Важливо, що ці підприємства залишались у власності держави, а програми їх діяльності схвалювались місцевими державними установами, хоча сама виробнича діяльність здійснювалась на основі приватної ініціативи⁷⁸. В оренду передавались лише ті підприємства, які були націоналізовані. Інші вважались денаціоналізованими і передавались колишнім власникам як приватно-правові суб'єкти.

За доби НЕПу дрібні промислові виробництва, здебільшого кустарного або напівкустарного типу, набули особливого значення. На думку С. О. Гладкого, у 1920-х роках вони продовжували задовольняти переважно регіональний та місцевий попит на вироби широкого вжитку (одяг, взуття, меблі, предмети домашнього вжитку), оскільки великі державні підприємства були зорієнтовані переважно на стратегічні галузі та не могли забезпечити гнучкість асортименту⁷⁹. Відродження приватного кустарного і ремісничого сектору стимулювалося можливістю швидко організувати виробництво з мінімальними витратами, пристосуватися до потреб населення в конкретному регіоні та забезпечити швидкий обіг коштів.

Дрібна промисловість користувалася тим, що значну частину обладнання, інструментів та сировини вдавалося придбати на внутрішньому ринку, а кваліфікованих майстрів залучали серед колишніх працівників довоєнних і дореволюційних підприємств. На думку І. Р. Гусарова, перехід до НЕПу та офіційний дозвіл на приватну ініціативу створили сприятливіші умови для розвитку середніх виробництв, які займали проміжне становище між дрібною кустарно-ремісничою промисловістю і великими державними заводами⁸⁰. Зазначено, що частина таких підприємств виникла на базі колишніх націоналізованих чи покинутих заводів і майстерень, які бралися в оренду у держави. Орендні угоди зазвичай передбачали, що підприємці зобов'язувалися забезпечити модернізацію обладнання, зберегти певну кількість робочих місць і дотримуватися трудового законодавства. Уряд дозволяв такі форми ведення господарства, оскільки вони прискорювали відбудову зруйнованих або занедбаних виробничих потужностей. Водночас, за умов відсутності достатніх

⁷⁷ Лантух В.В. Податкова державна практика у відношенні приватної торгівлі на Україні в 20-х роках // Питання історії СРСР.Респ.міжвід.наук.зб.Вип.36.-Харків, 1996.-С.40-41

⁷⁸ Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т.- Том 2.- Лютий 1917-1996 рр. За ред. В.Д. Гончаренка. К., 1997. С.143-144

⁷⁹ Гладкий С. О. Правовий статус промислових кооперативів за законодавством УСРР 1920-х років. *Часопис Київського університету права*. 2010. Вип. 2. С. 14–17.

⁸⁰ Гусаров І. Роль приватного капіталу в промисловості України. *Більшовик України*. 1927. № 7–8. С. 9–21.

державних ресурсів, орендарі вкладали власний капітал, відшукували нових постачальників сировини та налагоджували збут продукції, що сприяло пожвавленню господарського життя в регіонах.

Одним із визначальних чинників становлення приватного підприємництва в дрібній та середній промисловості стала податкова політика. У період нової економічної політики було запроваджено прибутковий податок із прогресивними ставками, розмір якого залежав від галузі виробництва, кількості зайнятих робітників і річного обороту. Однак податкова система, попри заяви про лояльність, мала чіткий контрольний характер і передбачала можливість адміністративного втручання в разі надмірного зростання приватного капіталу⁸¹. Було запроваджено також податкові інспекції для контролю за фінансовими потоками та уникнення ухилення від сплати податків. Проте для багатьох невеликих підприємців встановлювалися відносно помірні податкові норми, що дало змогу їм функціонувати та поступово нарощувати обсяги виробництва. Така відносна податкова «терпимість» пояснювалася потребою швидкого насичення споживчого ринку товарами, а також компенсацією промислової розрухи після воєнно-комуністичних експериментів.

Значний вплив на розвиток приватних підприємств справила кредитно-фінансова політика радянської влади. Держбанк та інші фінансові установи надавали підприємцям позики під заставу обладнання чи нерухомого майна, хоча розмір відсоткових ставок залишався досить високим через загрозу неповернення боргів. На думку К. В. Нікітенка, саме доступ до кредитних ресурсів, хай і обмежений, дав можливість окремим підприємствам швидше відновити виробничі потужності, налагодити закупівлю сировини та модернізувати частину обладнання⁸². Водночас розподіл кредитних коштів перебував під наглядом державних органів і партійних комітетів, що намагалися спрямувати фінансові потоки на підтримку переважно кооперативних підприємств або приватних виробництв зі «сприятливою» соціальною репутацією. Унаслідок такої політики приватникам доводилося постійно доводити свою лояльність владі, уникаючи конфронтаційних дій чи занадто швидкого розширення виробництва, що могло викликати підозри.

Окремої уваги заслуговують організаційні форми становлення приватної ініціативи в дрібній та середній промисловості. Дрібні кустарі та ремісники віддавали перевагу індивідуальному підприємництву або невеликим сімейним артілям, тоді як середні підприємства частіше діяли у формі орендних об'єднань,

⁸¹ Крамер С. Підсумки прибуткового оподаткування приватних промисловців (підприємців, кустарів та ремісників) і торговців 1926–27 р. на Україні. *Вісник статистики України*. 1928. № 1. С. 91–99.

⁸² Нікітенко К. В. Роль кредитування промислової кооперації України в умовах НЕПу. *Схід*. 2006. № 1. С. 60–63.

комерційних товариств або кооперативів з державною часткою⁸³. Кооперативна форма господарювання стала поширеною через пропаганду її «соціалістичного» характеру, а також завдяки можливості отримувати пільгові кредити та податкові знижки. Такі кооперативи могли об'єднувати кілька десятків виробників, які спільно вкладали ресурси, орендували приміщення й збували продукцію через спеціалізовані магазини або кооперативні лавки. Дослідження засвідчують, що держава покладала на промислову кооперацію завдання поступового витіснення приватновласницьких форм, проте на практиці кооперативи часто функціонували як замаскований приватний бізнес, зберігаючи орієнтацію на отримання прибутку та наймання робочої сили на умовах, близьких до ринкових.

Вагомим чинником розвитку підприємництва стала наявність ринку збуту. У перші роки НЕПу приватні виробники зустрілися зі сприятливою кон'юктурою, оскільки населення гостро потребувало товарів повсякденного вжитку та господарського призначення. Частка великої промисловості, відновленої після розрухи, залишалася недостатньою для повного задоволення суспільного попиту, тому дрібні та середні виробники швидко захопили цю нішу⁸⁴. Крім того, приватники могли краще реагувати на специфічні запити регіональних ринків, пропонуючи сезонні чи локалізовані товари, пристосовані до місцевих традицій та потреб. Це сприяло формуванню гнучкої мережі дрібних постачальників і виробників, яка в низці місцевостей фактично витісняла повільну та бюрократизовану державну промисловість. Умовним недоліком приватної продукції часто залишалася її менш висока якість або менші обсяги, проте саме завдяки оптимальним витратам і швидкому реагуванню на попит забезпечувалася конкурентоспроможність таких підприємств. На думку О. О. Сушко, у процесі становлення приватного підприємництва значну роль відігравала тіньова економічна складова, яку не завжди було можливо або доцільно викорінювати⁸⁵. Унаслідок складнощів із доступом до офіційних кредитів, нестачі легальної сировини та частих податкових перевірок чимало підприємців змушені були використовувати неофіційні канали постачання, приховувати частину оборотів чи підробляти звітність. Дослідники зазначають, що на місцевому рівні все частіше виникали неформальні взаємини між підприємцями та представниками радянських органів, котрі могли закривати очі на певні відхилення від норм за умови отримання винагороди. Така практика, хоч і суперечила офіційній ідеології, фактично полегшувала діяльність дрібних і

⁸³ Махоніна О. Г. Державна політика регулювання розвитку кустарноремісничої промисловості Харкова в роки непу (1921–1928 рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна*, 2014. Вип. 17. С. 199–206.

⁸⁴ Дерев'янкін Т. Післяжовтневі експерименти над вітчизняним ринковим господарством (1918–1928 рр.). *Економіка України*. 2008. № 12. С. 64–80.

⁸⁵ Сушко О.О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємств в УСРР (1921–1929рр). К., 2003.

середніх виробників, гарантувала їм відносну стабільність і можливість розширювати виробництво.

Значну увагу дослідники приділяють питанню впливу політичної кон'юнктури на становлення приватного сектору в дрібній та середній промисловості. Ідеологія більшовиків підкреслювала тимчасовість і вимушеність такого компромісу з приватною власністю, розглядаючи його як засіб прискореної відбудови народного господарства і наповнення ринку товарами⁸⁶. У партійних постановах наголошувалося на необхідності розвитку кооперації та посилення контролю над «непманством», аби запобігти надмірній «капіталізації» суспільства. Проте на місцевому рівні чиновники часто визнавали, що без приватних виробників складно налагодити сталий випуск найнеобхідніших товарів, особливо в умовах обмежених ресурсів державного сектору. Тому до другої половини 1920-х років у багатьох українських містах сформувався доволі життєздатний сегмент дрібних і середніх приватних виробництв, що ефективно функціонували завдяки гнучкості і швидкій реакції на коливання попиту.

Серед основних регіонів, де спостерігалось найактивніше становлення приватного підприємництва в промисловому секторі, традиційно виокремлювали Харківський, Київський, Одеський, Катеринославський (Дніпровський) та Полтавський райони. На думку В. М. Жмаки, у містах Лівобережної України діяли численні кустарні артілі й середні підприємства, що спеціалізувалися на металообробці, деревообробці та харчових виробках⁸⁷. Легший доступ до ринків збуту, відносно розвинена система залізничного сполучення та близькість до сільськогосподарської сировинної бази стимулювали розвиток переробних і виробничих галузей. Окремі дослідники зазначають, що такі міста, як Харків чи Київ, стали центрами формування «нової буржуазії», яка хоча і була обмежена партійними постановами, але все ж мала певний вплив на економічне життя (табл. 2.1):

⁸⁶ Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928рр.). Спроби побудови концептуальних засад реальної історії. К., 1995.

⁸⁷ Жмака В. М. Соціально-економічний розвиток міст Лівобережної України в 1920-ті роки: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2011. С.264 .

Таблиця 2.1

Розподіл приватних промислових підприємств в Україні за галузями промисловості (середина 1920-х рр.)

Галузь промисловості	Частка від загальної кількості (%)	Основні регіони розміщення
Кустарно-ремісничя	45	Полтавщина, Чернігівщина, Харків
Харчова	25	Київ, Одеса, Поділля
Легка (текстиль, швейна)	15	Харків, Катеринослав, Київ
Деревообробна	10	Волинь, Слобожанщина
Металообробна	5	Київ, Лівобережна Україна

Таблиця складена за: Кунах Ю. Г⁸⁸ та ін.

У процесі становлення приватного підприємництва серйозне значення мало питання легалізації ринку праці. З одного боку, нова економічна політика дозволяла найману працю, проте існували обмеження щодо її масштабів. У приватній промисловості була заборонена «надмірна експлуатація», а підприємцям доводилося подавати детальний звіт про кількість робітників і розмір виплат⁸⁹. З другого боку, у контексті загального безробіття після воєнних подій багато робітників були зацікавлені в отриманні роботи саме на приватних підприємствах, де в окремих випадках пропонувалася вища заробітна плата або більш гнучкі умови. При цьому профспілки і радянська адміністрація жорстко контролювали дотримання трудового законодавства та умов безпеки праці, однак державний апарат не мав достатніх ресурсів, аби повсюдно відстежувати реальний стан речей.

⁸⁸ Кунах Ю. Г. До питання про місце орендної промисловості в економіці України наприкінці відбудовного періоду. *Питання історії народів СРСР: республік. міжвід. темат. наук. зб.* Харків: Харк. держ. ун-т, 1973. Вип. 15. С. 48–50.

⁸⁹ Дрібна (нижчецензова) промисловість України в 1928–29 р. (за матеріалами всесоюзного перепису 1929–30 р.). *Статистика України. Серія IX: Промисловість України.* Харків, 1930. Вип. 1: Соціально-економічна та виробнича характеристика. № 197. С. 99

Як наслідок, чимало дрібних і середніх виробництв практикували надмірну тривалість робочого дня або нехтували соціальними гарантіями, що зумовлювало неоднозначне ставлення робітників до приватних підприємств. Було здійснено детальні дослідження щодо впливу кооперативних об'єднань на становлення приватного підприємництва, оскільки держава офіційно заохочувала саме кооперативний сектор як «перехідну форму» до соціалістичної економіки⁹⁰. На практиці кооперативи з виробництва взуття, одягу, кераміки, металевих виробів та інших товарів нерідко були ініційовані приватними особами, які знаходили спільні інтереси у спільній купівлі сировини та реалізації продукції. На думку Л. В. Нізової, члени таких кооперативів прагнули зберегти власну автономію та комерційні інтереси, одночасно користуючись політичною легітимністю «кооперативної» форми ведення господарства⁹¹. Наявність спільної адміністративної структури іноді полегшувала контакти з органами влади, отримання кредитів і забезпечення збуту через мережу кооперативних магазинів. Попри це, держава зберігала контроль над кооперативними об'єднаннями та могла втручатися в їхню діяльність, змінювати керівництво або встановлювати планові завдання.

Незважаючи на те що НЕП декларував лібералізацію господарських відносин, постійно здійснювалися спроби тримати приватне підприємництво під контролем. Запроваджено систему обліку дрібних і середніх підприємств, періодично проводилися їхні переписи з метою визначення справжнього обсягу виробництва та рівня прибутків⁹². Крім того, місцева влада здійснювала оперативні перевірки, контролювала якість продукції та умови праці. Особливо відчутним контроль був у містах, де партійні осередки та профспілкові комітети мали краще розвинену структуру. У сільській місцевості контроль був менш систематичним, що дозволяло кустарям і ремісникам зберігати більшу незалежність. Нерідко мешканці сіл поєднували дрібне промислове виробництво з веденням власного господарства, що утворювало специфічні форми «аграрно-промислового підприємництва». Становлення приватного підприємництва в дрібній та середній промисловості загалом дало змогу стабілізувати споживчий ринок, створити додаткові робочі місця і відродити цілі галузі, майже знищені внаслідок воєнно-комуністичних експериментів. На думку С. В. Кульчицького, поява «нових господарів» стала свідченням того, що економічна доцільність здатна переважати над абстрактними ідеологічними настановами, щойно постає потреба швидкої відбудови матеріальної сфери⁹³.

⁹⁰ Кунах Ю. І. Розвиток кооперативного руху на Україні в 1920–1924 рр. *УІЖ*. 1974. № 3. С. 77–84.

⁹¹ Нізова Л. В. Інтеграція дрібного виробника-власника в радянську соціально-економічну систему (на прикладі витягнення кустаря і ремісника в промкооперацію УРСР). Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2006. С. 397

⁹² Крамер С. Соціально-виробнича характеристика нижчецензової (кустарноремісничої) промисловості України (за попередніми даними поспільного перепису 1929–30 року). *Вісник статистики України*. 1930. № 5. С. 81–95.

⁹³ Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928рр). К., 1996

Проте з середини 1920-х рр. дедалі частіше лунали застереження щодо «загрози» зростання приватного капіталу. Ця риторика живилася політичними дискусіями про шляхи побудови соціалізму та внутрішньопартійною боротьбою, що завершилася посиленням адміністративних і репресивних методів.

На XIV з'їзді ВКП(б) у грудні 1925 року під час обговорення економічної ситуації було відзначено, що економіка країни в 1925 році в основному досягла показників 1913 року, що стало можливим завдяки переходу до нової економічної політики⁹⁴. Водночас відмічено, що розвиток соціалістичного будівництва проходить у боротьбі з приватним капіталом. Його ріст при зменшенні його ролі в економіці країни сприймається як потенційна загроза, і висувається завдання забезпечити перевагу соціалістичних форм господарювання над приватним капіталом. В публіцистичній літературі позиція деяких провідних економістів, які виступали за певні пільги для приватних підприємців при переорієнтації їхніх капіталів з торгівлі в промисловість, засуджується як капітулянтська, адже вважається, що великі приховані капітали все одно не будуть легалізовані, а основна ціль – їх повне витіснення⁹⁵.

Внаслідок змін у законодавстві, податковій системі та діяльності окремих промисловців все частіше проявляються ознаки економічних злочинів, таких як нелегальна закупівля сировини, заниження собівартості продукції, приховування обігів, таємне співництво та використання фіктивної калькуляції. Наприклад, Київське приватне рибопереробне об'єднання «Продриба», засноване у 1924 році з позиченим капіталом у 19 тис. крб., завдяки успішній діяльності збільшило свій обіг до 140 тис. крб. у 1925 році. Власники об'єднання, уникаючи повного бухгалтерського обліку та використовуючи підставних осіб, сплачували податки з недекларованих обігів, реальний обсяг яких складав 3,5 млн крб., а заявляли лише один мільйон крб. на рік⁹⁶.

Приватна компанія «Металокраска» у Харкові, орендуючи колишній четвертий державний завод, застосовувала хитрість із використанням штампа «4-й державний завод, орендований т-м «Металокраска»»⁹⁷. Іноді підкладали паперову смужку так, що частина тексту «оренований та ін.» на штампі не віддрукувалася. Таким способом фірма видає себе за держпідприємство, використовуючи такий маскарад для доступу до дефіцитних напівфабрикатів під виглядом державного заводу, перепродажу їх або видачі за продукцію власного

⁹⁴ Волосник Ю.П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки НЕПу. Харків, 2002. С. 119

⁹⁵ Олійник М.М. Державна політика по відношенню до приватної промисловості України в період згортання нової економічної політики. Культурологічний вісник Нижньої Наддніпрянщини. 2000 р. Випуск 6. С. 24-26.

⁹⁶ Олійник М.М. Діяльність приватних виробництв України та створення і удосконалення системи соціального захисту працюючих на них в 1921- 1929 рр. С.57.

⁹⁷ Олійник М.М. Державна політика по відношенню до приватної промисловості України в період згортання нової економічної політики. Культурологічний вісник Нижньої Наддніпрянщини. 2000 р. Випуск 6. С. 24-26.

виробництва⁹⁸. Це вказує на широке поширення корупції в державному апараті, зокрема з 1924 року, коли кількість судових справ за подібними випадками знижувалася, але з 1926 року знову зросла.

Дрібна та середня промисловість знову опинилася під серйозним тиском щодо контролю за найманою працею, ліцензування діяльності, збільшення податкових ставок та перевірок. На думку І. М. Дзюбленка, саме дрібні та середні підприємці найбільше постраждали від згортання НЕПу, оскільки не мали стабільної фінансової бази, а їхні виробництва не розглядалися владою як стратегічно важливі⁹⁹. Унаслідок цього значна кількість приватних підприємств була змушена припинити діяльність або перейти в «тіньову» сферу, а окремі власники зазнали адміністративних чи кримінальних переслідувань.

В історичній перспективі досвід становлення приватного підприємництва в дрібній та середній промисловості під час НЕПу став цінним уроком про можливості й обмеження ринкового механізму в умовах радянської економічної системи. Запроваджено низку структур, завдяки яким відбулося залучення приватного капіталу, частково відновлено виробничий потенціал і насичено внутрішній ринок товарами. Сформовано новий пласт підприємців, які опанували елементарні основи бухгалтерського обліку, комерційної справи, управління персоналом і взаємодії з державними органами, що стало важливою складовою економічних відносин у тогочасній Україні¹⁰⁰. Проте короткочасність НЕПу та ідеологічна спрямованість на згортання приватного сектора призвели до втрати частини позитивного потенціалу, оскільки з середини 1920-х років поступово почав відбуватися перехід до політики форсованої індустріалізації, що не передбачала компромісів із приватними власниками. Попри суперечливий характер, становлення приватного підприємництва в дрібній та середній промисловості спричинило суттєві зрушення: розширено пропозицію товарів, відроджено низку ремісничих традицій, закладено початки комерційної культури, яка надалі мала розвиватися за зовсім інших обставин. За допомогою механізмів оподаткування, кредитування та орендних відносин, а також під тиском кооперації та державного контролю сформовано окремий простір для господарської ініціативи. На думку Т. Дерев'янкіна, упродовж 1920-х років приватники зробили помітний внесок у відбудову економіки й постачання населенню життєво необхідних товарів, проте внутрішньопартійні протиріччя та

⁹⁸ Волосник Ю.П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки НЕПу. Харків, 2002. С. 119

⁹⁹ Дзюбленко І. М. Розвиток приватного промислового підприємництва міського населення в УСРР (20-ті рр. XX ст.): дис. ... к.і.н.: 07.00.01. Київ, 2011. С.49.

¹⁰⁰ Ткаченко І.В. Проблеми функціонування дрібного приватного виробництва радянської економіки періоду нової економічної політики (1921-1928 рр.). URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/56178/1/problem%20dribnogo%20privatnogo.pdf>

ідеологічні обмеження зумовили неминучу конфронтацію між державним сектором і приватним капіталом¹⁰¹.

Характеризуючи практику становлення приватного підприємництва, дослідники констатують, що найбільш успішними були саме ті підприємці, які спромоглися побудувати тісні зв'язки з місцевими органами влади та змогли «вписатися» в офіційні структури кооперації. Це дозволяло отримувати переваги в наданні податкових пільг, легальному доступі до сировини та кредити на легальних підставах. Натомість ті, хто залишався осторонь чи відкрито нехтував встановленими правилами, ризикували стати об'єктами адміністративних репресій. Паралельно зростала кількість інспекцій, ревізій і перевірок, що в умовах політичної нестабільності посилювало невпевненість підприємців у майбутньому (табл. 2.3):

Таблиця 2.3

Частка приватного сектору в загальному обсязі промислової продукції

Рік	Дрібна промисловість	Середня промисловість	Державна промисловість
1922	65%	20%	15%
1924	50%	25%	25%
1926	35%	30%	35%

Таблиця дана за: Крамер С.¹⁰² та ін.

У підсумку, становлення приватного підприємництва в дрібній та середній промисловості в період НЕПу було складним і неоднозначним процесом. Короткотерміновий дозвіл на приватну діяльність став відповіддю влади на необхідність швидкого відновлення промислового потенціалу та заповнення ринку товарами. Протягом кількох років такі заходи справді продемонстрували результативність, забезпечили оживлення виробничої сфери та сприяли появі нових економічних суб'єктів. Відносно сприятливе податкове та кредитне середовище, можливість оренди занедбаних підприємств, створення кустарно-ремісничих кооперативів і помірний контроль із боку держави стимулювали

¹⁰¹ Дерев'янкін Т. Післяжовтневі експерименти над вітчизняним ринковим господарством (1918-1928 рр.). *Економіка України*. 2008. № 12. С. 64-80.

¹⁰² Крамер С. Підсумки прибуткового оподаткування приватних промисловців (підприємців, кустарів та ремісників) і торгівців 1926–27 рр. на Україні. *Вісник статистики України*. 1927. № 1. С. 61–99.

зростання приватного сектора¹⁰³. Проте тимчасовість цієї політики, її ідеологічне підґрунтя та посилення централізації наприкінці 1920-х зумовили згортання приватної ініціативи та переведення більшості підприємств у підпорядкування державних або кооперативних структур.

Історична оцінка цього явища свідчить, що в умовах НЕПу було створено унікальні, хоч і короткочасні можливості для становлення ринкових відносин у радянській економіці. Дрібний та середній приватний сектор виконав роль каталізатора відбудови, продемонстрував гнучкість і здатність швидко реагувати на запити суспільства, а також сформував підґрунтя підприємницької культури, яка в інших історичних обставинах могла б розвиватися більш стабільно¹⁰⁴. Разом із тим, посилення адміністративно-командної системи унеможливило подальше існування приватного підприємництва, оскільки з ідеологічної точки зору воно суперечило заявленим більшовиками засадам побудови соціалістичної держави. Саме тому досвід становлення та зростання приватного виробництва в дрібній та середній промисловості періоду НЕПу лишається предметом активного наукового зацікавлення, адже ілюструє, як навіть у суворих політичних рамках можуть зароджуватися та процвітати ринкові ініціативи, коли держава тимчасово надає їм простір для розвитку.

2.2 Легальні та нелегальні форми діяльності промисловців в перші роки НЕПу

Визначальним чинником економічного життя України в перші роки нової економічної політики стало поєднання офіційно дозволених (легальних) форм промислової діяльності з тими, що перебували на межі правових норм або й цілком порушували законодавство. Дослідники зазначають, що становлення приватної господарської ініціативи у сфері промисловості було складним і суперечливим процесом, який позначився на формуванні специфічних механізмів виживання та розвитку підприємців. Легальні можливості здебільшого визначалися офіційними постановами радянської влади, що регулювали податкову політику, порядок оренди державного майна, кредитне забезпечення й умови кооперації. Водночас частина промисловців у перші роки НЕПу зверталася до нелегальних або напівлегальних методів, прагнучи уникнути надмірного контролю, податків і можливого переслідування за

¹⁰³ Нікітенко К. Недержавний сектор промисловості України в умовах нової економічної політики (1921-1928 рр.): дис... к.і.н: 07.00.01. Донецьк, 2007. С.79.

¹⁰⁴ Іваненко В. В. Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону: монографія. Дніпро: вид-во Дніпр. нац. ун-ту, 2006. С.119.

«спекулятивні» чи «капіталістичні» прояви¹⁰⁵. Здійснено спроби визначити основний спектр легальних форм діяльності промисловців. Малося на увазі перш за все офіційне реєстрування приватного підприємства, отримання дозволу на діяльність від місцевих радянських органів, дотримання встановленого податкового законодавства та регулярне подання звітності. На думку низки дослідників, саме процедура реєстрації була критичним етапом, оскільки вимагала від підприємця подати детальну інформацію про вид виробництва, кількість працівників, наявне обладнання та передбачувані обсяги виготовлюваної продукції¹⁰⁶. Багато хто з промисловців намагався занижувати ці показники, сподіваючись зменшити величину податків. Нерідко траплялися випадки, коли офіційно реєструвалися не великі майстерні, а декілька дрібних підприємств, що фактично належали одній особі. Такий спосіб дозволяв розподілити оподаткування між кількома суб'єктами та скористатися податковими пільгами, передбаченими для малих виробництв¹⁰⁷.

Найбільш узвичаєною формою легальної підприємницької діяльності залишалося дрібне кустарно-ремісничє виробництво, яке належало окремим майстрам або невеликим артілям. Згідно з офіційними постановами, допускалося застосування найманої праці в обмеженій кількості, залежно від галузі промисловості й конкретних умов. Держава, розглядаючи кустарів і ремісників як тимчасову поступку ринковим відносинам, одночасно прагнула тримати їх під контролем. Цей контроль виявлявся в обов'язковому ліцензуванні діяльності, проведенні інспекцій з перевірки умов праці та дотримання трудового законодавства¹⁰⁸. Проте чимало таких інспекцій мали поверхневий характер через дефіцит кадрів на місцях і загальну неузгодженість адміністративного апарату. Як наслідок, кустарні промисловці, що діяли легально, могли частково ігнорувати деякі приписи та не мати серйозних санкцій. Значне поширення серед легальних способів діяльності дістала оренда державних підприємств, які після періоду воєнного комунізму залишалися недовантаженими або занедбаними. На підставі відповідних угод держава дозволяла приватним особам, кооперативам чи іншим колективним формуванням брати в тимчасове користування завод, фабрику або майстерню з метою швидкого відновлення виробництва. Орендарі зобов'язувалися здійснити ремонт обладнання, найняти потрібну кількість робітників і виконувати певні соціальні зобов'язання, зокрема щодо заробітної плати та умов праці. Водночас держава резервувала право на розірвання

¹⁰⁵ Дзюбленко І. М. Розвиток приватного промислового підприємництва міського населення в УСРР (20-ті рр. ХХ ст.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01. Київ, 2011. С.220.

¹⁰⁶ Іваненко В. В. Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону: монографія. Дніпро: вид-во Дніпр. нац. ун-ту, 2006. С.250.

¹⁰⁷ Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928рр.). Спроби побудови концептуальних засад реальної історії. К., 1995. С.187.

¹⁰⁸ Лапченко А. С. Селянські промисли на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики (1921–1928 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2018. С.154.

договору в разі виявлення «антирадянських» проявів чи невиконання виробничих зобов'язань. Оренда стала однією з найефективніших легальних форм, оскільки дозволяла підприємцям отримувати в розпорядження відносно масштабні потужності без великих капітальних вкладень на початковому етапі. Часто це давало змогу швидко розгорнути виробництво та наситити ринок товарами, особливо в галузі харчової промисловості, легкої промисловості та переробки сільськогосподарської сировини¹⁰⁹.

Не менш важливою формою, яка набула популярності, вважалася кооперація. Держава офіційно підтримувала кооперативну форму господарювання як «ближчу до соціалістичної» та надавала їй податкові пільги й кращі умови для кредитування¹¹⁰. У багатьох випадках кооперативи створювалися з ініціативи самих промисловців, які розуміли вигоди легального статусу й можливість уникнення підозр у «надмірному збагаченні». Кооперативи з виробництва тканин, взуття, меблів чи металообробки одержували кредити в державних банках, орендували приміщення й обладнання та мали полегшений доступ до сировини. Формально члени кооперативу мали рівні права й колективно відповідали за результати діяльності. Проте на практиці керівники цих об'єднань нерідко поводитися як приватні підприємці, розподіляли прибутки залежно від реальних внесків і наймали додаткову робочу силу на умовах, досить подібних до ринкових. Така подвійність була вимушеною, адже відомі випадки, коли кооперативним структурам дорікали «зрощенням із капіталізмом», що могло призвести до позбавлення легальних пільг і репресій¹¹¹.

Легальні форми діяльності в промисловості в перші роки НЕПу переважно вимагали дотримання податкового законодавства, що передбачало сплату прибуткового податку й низки інших відрахувань. Було створено багаторівневу систему оподаткування, яка намагалася враховувати масштаб підприємства та види його діяльності. На думку деяких дослідників, державна влада з одного боку намагалася стимулювати легальний розвиток промислових підприємств задля швидкого економічного відновлення, а з іншого – прагнула контролювати обсяги їхніх прибутків, аби уникнути надмірного соціального розшарування¹¹². Запроваджено прогресивні податкові ставки, збільшення яких залежало від кількості зайнятих працівників і загальних обсягів виробництва. Натомість

¹⁰⁹ Махоніна О. Г. Державна політика регулювання розвитку кустарноремісничої промисловості Харкова в роки непу (1921–1928 рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна*, 2014. Вип. 17. С. 199–206.

¹¹⁰ Олійник М. М. Діяльність держбанку і розвиток приватної промисловості України в період нової економічної політики зб. *наук. пр. Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди*. Харків, 2002. Вип. 10. С. 123–128.

¹¹¹ Нізова Л. В. Стан кустарної промисловості напередодні її соціалістичного перетворення. *УІЖ*. 1986. № 11. С. 121–127.

¹¹² Пиріг О., Черняк Д. Підприємництво в Україні від витоків до сьогодення. Київ: Укрдрук, 2011. 194 с.

дрібні кустарі та ремісники користувалися певними пільгами, що також заохочувало підприємців «робити вигляд» дрібнішого виробництва.

Водночас формування нелегального сегмента в промисловості було зумовлене складною й суперечливою природою НЕПу. На думку С. В. Кульчицького, офіційна політика допускала існування приватного капіталу, проте ставила йому жорсткі рамки та регулярно супроводжувалася ідеологічною критикою «куркулів» та «непманів»¹¹³. У результаті частина промисловців намагалася вдаватися до нелегальних або напівлегальних методів, щоб обійти контроль і збільшити власні доходи. Серед найпоширеніших форм були фіктивні реєстрації, коли під виглядом кількох невеликих артілей діяло одне велике підприємство. Така схема дозволяла розподілити податковий тягар та уникнути підвищених ставок, встановлених для середніх і великих виробництв. Крім того, промисловці нерідко вдавалися до підробки бухгалтерських книг, заниження реальних обсягів виробленої продукції та чисельності найманих працівників. Іще однією формою нелегальної діяльності стала «тіньова» оренда, коли приватний підприємець на словесних чи неформальних засадах «перебирав» фактичний контроль над тим чи іншим державним цехом або майстернею, офіційно не укладаючи договорів оренди. У таких випадках керівники держпідприємств отримували «винагороду», а підприємець міг уникнути суворих вимог щодо модернізації обладнання чи виконання виробничих планів. Цей спосіб дозволяв також залишатися осторонь державного обліку та податкових перевірок, водночас використовуючи ресурси підприємства у власних інтересах. Особливо часто подібні ситуації фіксувалися в галузях із високим попитом на товари (текстильна та харчова промисловість), де швидкий обіг капіталу приваблював ділків, готових ризикувати заради більшого зиску.

На думку І. Р. Гусарова, не менш поширеною нелегальною формою була пряма спекуляція виробами промислового характеру та сировиною. Хоча радянська влада декларувала збалансування інтересів виробників і споживачів, реальний дефіцит багатьох товарів породжував сприятливий ґрунт для чорного ринку¹¹⁴. Деякі промисловці навмисне приховували частину продукції, очікуючи підвищення цін або збували її через неофіційні посередницькі структури, що дозволяло отримувати прибуток поза межами державних і кооперативних каналів. Спекулятивна діяльність приваблювала тих, хто володів міцними нелегальними зв'язками, особливо у містах із розвиненішою комерційною інфраструктурою – Києві, Харкові, Одесі. Фінансові й кримінальні органи намагалися боротися з подібними проявами, інколи вдаючись до показових арештів і конфіскацій, однак масштабних успіхів досягти не вдавалося.

¹¹³ Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928рр.). Спроби побудови концептуальних засад реальної історії. К., 1995.

¹¹⁴ Гусаров І. Роль приватного капіталу в промисловості України. *Більшовик України*. 1927. № 7–8. С.20.

Розповсюдженим методом обходу офіційних обмежень стало приховування реальної кількості найманих працівників. Легальне статус-кво передбачало можливість працювати самому або залучати обмежену кількість помічників, що відповідало дрібному масштабу виробництва. Водночас частина промисловців фактично утримувала значно більші колективи під різними іменами або через посередництво фіктивних кооперативів. Така схема дозволяла швидше збільшувати виробничі обсяги та нарощувати прибутки. В офіційній документації наймані працівники інколи позначалися як «родичі» чи «довірені особи», що давало змогу уникнути підозри у створенні великого підприємства¹¹⁵. Виявлення таких махінацій часто ставало можливим лише в разі спеціальних обшуків або коли виникали внутрішні конфлікти та хтось із працівників чи компаньйонів повідомляв про порушення відповідним органам (табл. 2.4):

Таблиця 2.4

Легальні форми діяльності приватних промисловців

Форма діяльності	Законодавча база	Пільги / обмеження
Реєстрація кустарів	Постанови ВУЦВК, наркомфіну	Знижені податки, облік у статистичних звітах
Кооперація	Закон про кооперацію 1922 р.	Доступ до кредитів, сировини, пільгове оподаткування
Оренда підприємств	Постанова РНК УСРР 1921 р.	Договірні умови, контроль з боку Раднаргоспу
Ліцензована торгівля	Місцеві положення про патенти	Обмеження щодо асортименту й масштабів
Отримання кредиту	Інструкції Держбанку	Перевага кооперативам, високі відсоткові ставки

Таблиця дана за: Крамер С.¹¹⁶ та ін.

¹¹⁵ Лапченко А. С. Особливості державного регулювання селянських промислів на Харківщині протягом 1921–1929 рр. *Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. пр.* Дніпро, 2016. № 1–2 (13–14). С. 220–229.

¹¹⁶ Крамер С. Підсумки прибуткового оподаткування приватних промисловців (підприємців, кустарів та ремісників) і торговців 1926–27 р. на Україні. *Вісник статистики України*. 1928. № 1. С. 91–99.

Нелегальні форми діяльності промисловців підживлювалися й дефіцитом сировинних ресурсів. У перші роки НЕПу держава спрямовувала більшу частину якісної сировини для власних підприємств або кооперативних структур, залишаючи приватникам лише ту частку, яку вони могли офіційно придбати за високою ціною чи через довготривалі бюрократичні процедури¹¹⁷. Унаслідок цього промисловці шукали неофіційні канали постачання, часто через місцевих «постачальників» і «посередників», котрі могли організувати закупівлі у віддалених районах або на складах військових залишків. Така діяльність могла виходити за межі закону, якщо йшлося про розкрадання державного майна чи спотворення звітних документів щодо руху сировини. Звичайно, подібні схеми потребували зацікавленості з боку чиновників, котрі інколи отримували хабарі або частку прибутку. Дослідження свідчать, що подібні нелегальні методи не були поодинокими, а сформували цілу «сіру» економіку, завдяки якій окремі приватні промисловці успішно розширювали виробництво¹¹⁸. Одним із найскладніших питань вважалася легалізація тіньових доходів. Відповідно до податкового законодавства, усі підприємства, в тому числі й приватні, були зобов'язані подавати регулярні звіти про прибутки й витрати. Наявність позареєстрованих прибутків загрожувала великими штрафами або навіть конфіскацією майна. Тому промисловці використовували різні прийоми, наприклад, списували частину коштів на ремонт обладнання, транспортні витрати, оплату консультацій чи сумнівні «кооперативні внески». Деякі дослідники стверджують, що поширенню нелегальних форм сприяла й відсутність сталих механізмів бухгалтерського обліку на загальнодержавному рівні¹¹⁹. Фінансова статистика перебувала в стадії становлення, а податкові ревізори часто не мали достатнього досвіду, щоби розплутати складні схеми приховування доходів. Це давало змогу майже безкарно вдаватися до маніпуляцій із обліковими документами.

Окрему категорію нелегальних (або напівлегальних) форм діяльності становив експорт та імпорт промислової продукції й обладнання. В офіційній політиці передбачалося, що зовнішньоекономічні операції мали здійснюватися переважно через державні органи, кооперацію або спеціально уповноважені заклади, оскільки вважалося, що приватні підприємці можуть шкодити інтересам соціалістичної держави. Проте в реальній практиці частина промисловців, особливо в прикордонних районах, налагоджувала незаконний вивіз або

¹¹⁷ Малишев О. В. Діяльність органів радянської влади стосовно правового забезпечення роботи підприємств дрібної промисловості в роки «воєнного комунізму» та нової економічної політики. *Історичний архів*. 2010. Вип. 4. С. 55–57.

¹¹⁸ Шевцов В. Оподаткування кустарів, ремісників і кустарнопромислових товариств: (Промисловий та прибутковий податок і місцевий збір). *Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР: зб. ст. Книгоспілка*, 1927. С. 158–169.

¹¹⁹ Нізова Л. Українська промкооперація в суспільно-економічних перетвореннях 20-х рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр.* Київ, 2004. Вип. 11. С. 144–157.

ввезення товарів, включно з устаткуванням, запчастинами, інструментами та сировиною. Цю діяльність зазвичай маскували під внутрішні поставки або здійснювали через посередників, які мали вихід на іноземні ринки. З'являлися й міжнародні «контрабандні» мережі, що спеціалізувалися на швидкому доставленні потрібних матеріалів. Нелегальна діяльність промисловців активно підтримувалася і частиною населення. Хоча офіційно «буржуазні» елементи засуджувалися, значний прошарок містян і селян потребував швидкого отримання якісних товарів і послуг, яких часто не могла надати державно-кооперативна мережа. Ремонтні майстерні, невеликі цехи з переробки харчової сировини, цехи з пошиття одягу – усі ці структури в перші роки НЕПу забезпечували населення нагальними речами й водночас не завжди відображалися в державній статистиці. На місцевому рівні траплялися випадки, коли влада свідомо «заплющувала очі» на такі вияви тіньової економіки, визнаючи її внесок у задоволення суспільних потреб і пожвавлення комерційного обігу (табл. 2.5):

Таблиця 2.5

Типові нелегальні практики приватних промисловців у 1920-х роках

Практика	Суть порушення	Причини поширення
Приховування реального прибутку	Заниження доходів у звітності	Уникнення надмірного оподаткування
Фіктивна участь у кооперативах	Використання кооперативного статусу	Отримання пільг, уникнення контролю
Незареєстроване наймання робітників	Робота «по-чорному»	Обхід трудового законодавства
Незаконне використання сировини	Самовільне заготівля, контрабанда	Дефіцит офіційних джерел постачання
Торгівля без ліцензії	Вулична торгівля, нелегальні ринки	Високі тарифи на патенти, дефіцит дозвільних документів

Таблиця дана за: Дерев'янкін Т.¹²⁰ та ін.

Суспільна реакція на легальні та нелегальні форми діяльності промисловців була неоднозначною. Частина радянських публіцистів і діячів партії наполягала на необхідності приборкання «непманства» та згортання приватної ініціативи, яка загрожувала «повзучою реставрацією капіталізму»¹²¹. Проте іншої думки дотримувалися ті, хто бачив у приватному секторі єдиний шанс на стрімке відновлення економіки та створення додаткових робочих місць. Постійне коливання між цими полюсами породжувало політику маятника: певні державні органи реалізовували заходи з підтримки приватного бізнесу, надаючи кредити й ліцензії, а інші застосовували репресії, штрафи й перевірки. На думку

¹²⁰ Дерев'янкін Т. Післяжовтневі експерименти над вітчизняним ринковим господарством (1918-1928 рр.). *Економіка України*. 2008. № 12. С. 64-80.

¹²¹ Дрібна (нижчецензова) промисловість України в 1928–29 р. (за матеріалами всесоюзного перепису 1929–30 р.). *Статистика України. Серія IX: Промисловість України*. Харків, 1930. Вип. 1: Соціально-економічна та виробнича характеристика. № 197. С. 98

О. Євсюкової, низові органи влади часто були втягнуті в корупційні схеми, коли промисловці «домовлялися» про зниження податкових платежів або послаблення адміністративного тиску¹²². Така практика мала напівлегальний характер, оскільки при зовнішньому дотриманні офіційних правил фактично відбувалося «купування лояльності». Цей феномен був притаманний не лише промисловцям, а й чиновникам, котрі бачили в приватниках джерело власного збагачення. Хоча в партійній пресі засуджували подібні явища як «ревізіонізм» і «неприйнятне зрощення з капіталом», на місцях корупційні домовленості тривали та часом набирали значних масштабів.

Нелегальна діяльність промисловців часто включала й ухилення від соціальних зобов'язань щодо робітників. Згідно з радянським законодавством, у приватному секторі формально мали діяти ті самі норми охорони праці, тарифні ставки й система соціального страхування, що й у державних підприємствах¹²³. Проте через відсутність ефективної перевірки підприємці нерідко встановлювали надмірну тривалість робочого дня, порушували техніку безпеки, занижували зарплати й не сплачували страхових внесків. Робітники, зі свого боку, часто не могли відстояти права через страх втратити роботу, адже безробіття лишалося високим. У разі виявлення подібних порушень органи влади могли штрафувати підприємця або припиняти дію ліцензії, але реальні масштаби проблеми свідчили про системну нестачу інструментів контролю. Серед нелегальних методів отримання сировини та збуту продукції поширеним явищем стала взаємодія з кримінальними угрупованнями, які організовували крадіжки з державних складів і «відмиття» отриманих коштів. Деякі промисловці погоджувалися на такі ризиковані кроки, оскільки це дозволяло швидше отримати дефіцитну сировину або реалізувати товар за вигіднішими цінами. На місцях подібні схеми могли прикриватися місцевими керівниками чи міліцією, яка отримувала частку незаконного прибутку¹²⁴. Незважаючи на періодичні показові процеси й арешти особливо одіозних ділків, ця практика мала глибокі корені у порушених економічних відносинах періоду НЕПу. Частково саме завдяки нелегальному сегменту окремі приватні підприємства зростали досить швидко й конкурували з державною промисловістю.

Завершенням першої хвилі НЕПу та перехідним етапом до жорсткішої централізації економіки вважають середину – другу половину 1920-х років. Саме тоді влада посилила контроль над приватним сектором, запровадила додаткові податки й розширила мережу економічних інспекцій, що ускладнило нелегальну

¹²² Євсюкова О. Г. Кустарно-ремісничя кооперація м. Харкова в умовах згортання непу. *Evropsky filozoficky a historicky diskurz*. 2019. Svazek 5. Vydani 1. С. 48–52.

¹²³ Махоніна О. Г. Розвиток дрібного виробництва міста Харкова в роки непу (1921–1928 рр.). *Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес: тези допов. Міжнар. наук.-теор. конф. студ. і аспір., м. Харків: 4–5 квіт. 2012 р. Харків: НТУ «ХПІ», 2012. Ч. 1. С. 91–93.*

¹²⁴ Крамер С. Соціально-виробнича характеристика нижчецензової (кустарноремісничої) промисловості України (за попередніми даними поспільного перепису 1929–30 року). *Вісник статистики України*. 1930. № 5. С. 93.

діяльність¹²⁵. Паралельно посилювався ідейний наступ на «приватні елементи», які звинувачувалися в прихованому визискуванні робітників і підриві соціалістичних основ. У пресі зростала кількість викривальних статей, що висвітлювали «спекулятивні схеми» та конфіскації майна, а кількість справ, порушених проти промисловців, почала зростати. Тиск із боку держави змушував ділків бути більш обережними або згортати діяльність. Деякі підприємці намагалися перейти повністю в легальне поле, долучитися до кооперації або виїхати до інших регіонів¹²⁶. Однак чимало з них залишалося в тіньовому сегменті, розраховуючи на старі контакти й готовність частини місцевої влади заплісувати очі на порушення.

З огляду на наведені факти, було виокремлено кілька ключових чинників, що впливали на розвиток легальних і нелегальних форм діяльності промисловців у перші роки НЕПу: політична невизначеність і суперечності в більшовицькій партії щодо приватного капіталу; незавершеність правової бази, особливо в частині контрольних функцій; гостра потреба населення в товарах та послугах і обмежена пропозиція з боку державного сектора; корупція і недосконалість адміністративного апарату; високий ризик і невизначеність у питаннях перспективи приватної власності. У результаті промисловці перебували в ситуації, коли офіційні канали, хоч і надавали шанси для розвитку, водночас створювали перепони й утримували загрозу припинення діяльності. Тому ті, хто прагнув швидко збільшити прибутки, часто зверталися до нелегальних методів, використовуючи слабкі місця державної системи і дефіцит контролю¹²⁷. У науковій літературі наголошено, що співіснування легальних і нелегальних форм не лише не підривало господарське життя, а навпаки — стимулювало пожвавлення ринку, впливало на розширення асортименту продукції та послуг. Однак це відбувалося за рахунок розмивання правових і моральних норм, коли надмірна бюрократизація та ідеологічні упередження штовхали підприємців на пошук обхідних шляхів¹²⁸. Суспільні наслідки такого стану проявлялися в зростанні корупції, збільшенні кримінальних ризиків і загальному відчутті нестабільності серед промисловців, котрі не були певні, чи не стануть вони наступними «ворогами народу».

¹²⁵ Євсюкова О. Г. Соціально-історичний портрет харківського кустаря років непу (1921–1928 рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць*. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2017. Вип. 20. С. 72.

¹²⁶ Кунах Ю. Г. До питання про місце орендної промисловості в економіці України наприкінці відбудовного періоду. *Питання історії народів СРСР: республік. міжвід. темат. наук. зб.* Харків: Харк. держ. ун-т, 1973. Вип. 15. С. 48–50.

¹²⁷ Євсюкова О. Г. Харківський кустар: соціально-економічний портрет (1921–1928 рр.). *Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес: матеріали Міжнар. наук.-теор. конф. студ. і аспір.: 18–19 квіт. 2018 р.* Харків: НТУ «ХПІ», 2018. С. 45.

¹²⁸ Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня року 1926. Статистика України. Серія І: Демографія. Харків, 1928. Т. V. Вип. 2. № 124. С. 33.

На зламі 1920-1930-х років більшовицька політика зазнала відчутних ідеологічних змін, і приватний сектор – в тому числі промисловий – опинився під хвилею масової «ліквідації непманів». Це призвело до згортання як легальних, так і нелегальних форм діяльності. Частина підприємців опинилася в еміграції або за ґратами, а ті, хто прагнув зберегти виробництво, мушили передавати власність державі чи кооперативним організаціям. У пізніші роки офіційна радянська історіографія переважно засуджувала приватнопідприємницьку практику періоду НЕПу, називаючи її «відступом» від ідей соціалізму. Водночас сучасні дослідники підкреслюють, що без залучення приватної ініціативи та різноманітних форм господарювання (як легальних, так і нелегальних) країна не змогла б досягти значних результатів у відбудові після громадянської війни¹²⁹.

Таким чином, аналіз легальних та нелегальних форм діяльності промисловців у перші роки НЕПу дає змогу зрозуміти складний процес адаптації суспільства до нових економічних реалій, коли держава, проголосивши часткове повернення до ринкових принципів, одночасно намагалася обмежити приватний капітал і зберегти панівну роль соціалістичної форми власності. Легальні методи – реєстрація, оренда, кооперація, офіційна наймана праця – дозволяли виробникам функціонувати у відкритому полі й певною мірою вберігали їх від адміністративних утисків, проте створювали ризик посиленої уваги з боку податкових органів і контрольних комісій. Нелегальні ж форми – тіньова оренда, ухилення від податків, фіктивні кооперативи, «чорна» торгівля сировиною – давали можливість отримувати швидкі прибутки та уникати офіційного регулювання, але несли загрозу кримінального переслідування і залежність від корупційних мереж¹³⁰. У цілому, в період НЕПу відбулася складна взаємодія цих двох форм – легальної й нелегальної, що стало характерною рисою господарського життя України в зазначену добу. Промисловці діяли на межі дозволеного, беручи до уваги несталість економічних норм і хронічний дефіцит якісної продукції з боку державного сектора. Взаємопов'язаність легальних і тіньових структур стала рушійною силою для швидкого насичення ринку товарами, підвищення купівельної спроможності населення, а відтак і для забезпечення початкової стабілізації економіки¹³¹. Проте внутрішньопартійні дискусії та посилення централізму з часом призвели до поступового згортання НЕПу й згасання приватної ініціативи.

¹²⁹ Ткаченко І.В. Проблеми функціонування дрібного приватного виробництва радянської економіки періоду нової економічної політики (1921-1928 рр.). URL : <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/56178/1/problem%20dribnogo%20privatnogo.pdf>

¹³⁰ Махоніна О. Г. «Кустар-Спілка» – центр зі сприяння розвитку кустарно-ремісничого виробництва чи інструмент пролетаризації дрібних виробників м. Харкова в роки непу (1921–1928 рр.)? *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць*. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2015. Вип. 18. С. 98–106.

¹³¹ Пиріг О., Черняк Д. Підприємництво в Україні від витоків до сьогодення. Київ: Укрдрук, 2011.

Висновки, які випливають із цього історичного досвіду, свідчать про складність побудови «змішаної» економічної моделі в умовах тоталітарних ідей та централізованого втручання. Попри ідеологічний контроль, значна частина промисловців демонструвала винахідливість і готовність до ризику, балансуючи між офіційною дозвільною системою й тіньовими методами. Саме поєднання цих двох векторів і визначило характер розвитку дрібної та середньої промисловості в Україні в перші роки НЕПу, а також сформувало унікальний досвід, який залишається предметом досліджень у контексті економічної історії ХХ століття¹³². Такий досвід показує, що навіть за умов ідеологізованого середовища й обмежених ринкових свобод підприємництво шукає та знаходить лазівки для діяльності, забезпечуючи інновації й задоволення суспільних потреб. Водночас брак стабільної правової бази та політично вмотивоване втручання держапарату неминує ведуть до розквіту корупції й кримінальних форм господарювання, які підважують довгострокові перспективи розвитку.

Отже, в перші роки НЕПу в Україні сформувалися паралельно дві лінії діяльності промисловців: офіційно регламентована й тіньова (масштаби якої постійно зростали), кожна зі своїми перевагами та ризиками. Легальна діяльність забезпечувала певний ступінь безпеки, проте супроводжувалася різноманітними обмеженнями й податковими тисками, тоді як нелегальна дозволяла обійти наявні норми, але створювала загрозу кримінальних покарань і залежність від корумпованих посадовців. Така дихотомія визначала економічні стратегії промисловців у містах і регіонах, стимулюючи пошук компромісних шляхів у формі фіктивних кооперацій, тіньових орендних угод і непрозорої звітності. В підсумку ці процеси разом із політикою держави, що коливалася між толеруванням і придушенням приватного бізнесу, сформували складну, але динамічну картину розвитку промислової сфери України на початку 1920-х років.

¹³² Нікітенко К. В. Роль кредитування промислової кооперації України в умовах НЕПу. *Схід*. 2006. № 1. С. 60–63.

ВИСНОВКИ

Отже, розглянутий у розділах даної дипломної роботи матеріал дозволяє зробити наступні висновки щодо відновлення та функціонування приватнопідприємницької ініціативи в промисловості України періоду нової економічної політики. Дослідження показало, що введення НЕПу було необхідним кроком для виходу з глибокої кризи, в якій опинилася країна внаслідок воєнно-комуністичного експерименту, для відновлення національного господарства, зруйнованого війнами, і сприяло швидкому економічному зростанню через поєднання ринкових механізмів з державним регулюванням.

Нова економічна політика передбачала поєднання елементів ринкової системи з централізованим контролем з боку держави. Це демонструє суперечливість нових впроваджень, оскільки залучаючи приватний капітал в економіку, держава не створила рівних умов для розвитку підприємництва. Приватна ініціатива була легалізована лише частково, а її розвиток жорстко обмежувався ідеологічними рамками «державного капіталізму». Приватний капітал залучали лише до відбудови дрібної і частково середньої промисловості, в той час як велика індустрія залишалася повністю під контролем держави. З одного боку влада визнавала необхідність використання приватної ініціативи, з іншого – прагнула обмежити її розвиток та вплив. Приватний капітал не допускався до купівлі підприємств, а також у велику індустрію.

Досить дієвими регуляторами в роки НЕПу виступали податкова та кредитна політика і діяльність профспілкових організацій, що контролювали підприємницьку діяльність та слідкували за існуючих законів про працю. Система прибуткового оподаткування з прогресивною шкалою, що була запроваджена в цей період, діяльність фінансових інспекцій та доступ до кредитів Держбанку (хоча і обмежений) створювали нові можливості для приватних підприємців. Доволі помірна податкова політика щодо дрібних підприємців також стимулювала зростання їхньої активності.

Період нової економічної політики можна поділити на два основних етапи. Перший, що прийшовся на 1921-1923 рр., був часом відносної економічної

лібералізації. Саме в ці роки спостерігалось активне залучення приватного капіталу до промисловості, а держава ще не встигла запровадити систему ефективного регулювання.

Другий етап (1924 – сер. 1925 рр.) характеризується початком наступу на приватний капітал, який, в тому числі, негативно вплинув на дрібну приватновласницьку промисловість. В період 1924-1925 рр. все ще спостерігалось зростання частки приватного сектору в промисловості, проте держава вже намагалася суттєво обмежити приплив приватного капіталу в індустріальну сферу. Якщо до 1924 р. приватні підприємства виробляли $\frac{2}{3}$ промислової продукції, то до 1926 р. ця частка скоротилася до $\frac{2}{5}$. Це призвело до поступового переливання приватного капіталу в «сіру» зону.

Намагаючись уникнути жорсткого контролю держави підприємці часто вдавались до створення псевдокооперативів. Такі кооперативи мали приватновласницький характер – вони фактично діяли за ринковими принципами, орієнтуючись на прибуток, індивідуальну ініціативу та використання найманої праці. Утім, приватний сектор все ще залишався важливою ланкою у відновленні економічної інфраструктури, сприяючи наповненню державного бюджету за рахунок податків і зборів, а також даючи можливість пом'якшити безробіття.

Отже, становлення приватної промисловості в УСРР у 1921-1925 рр. відіграло важливу роль у виході країни з глибокої соціально-економічної кризи. Можна зробити висновок, що відновлення приватнопідприємницької ініціативи в умовах НЕПу в Україні було не лише вимушеним компромісом, а й відчутним чином сприяло відбудові економіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Вісті ВУЦВК: щод. газ. ВУЦВК і харк. губвиконкому. Харків, 1920-1934рр.
2. Вісник статистики України: статистико-економічний щомісячний журнал: орган ЦСУ УСРР. Харків, 1924–1930.
3. Декрет ВЦВК "Про заміну продрозкладки продподатком" від 27 березня 1921 року. // ЗУ УСРР. 1921.№5.Ст.143.
4. Документи про розвиток кустарно-ремісничої промисловості й промислової кооперації в СРСР і професійно-технічну освіту серед кустарів України (постанови, витяги з протоколів, доповідні записки, листування, таблиці). 8 лютого 1928 – 5 листопада 1928 // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 3. Оп. 1. Спр. 5603. 254 арк.
5. Дрібна (нижчецензова) промисловість України в 1928–29 р. (за матеріалами всесоюзного перепису 1929–30 р.). *Статистика України. Серія IX: Промисловість України*. Харків, 1930. Вип. 1: Соціально-економічна та виробнича характеристика. № 197. 99 с.
6. Дрібна (нижчецензова) промисловість України в 1928–29 р. (за матеріалами всесоюзного перепису 1929–30 р.) // *Статистика України. Серія IX: Промисловість України*. Харків: Держвидав. господарство України, 1932. Вип. 3. № 197.
7. Зібрання узаконень та розпоряджень робітничого і селянського уряду (ЗУ) УСРР. Харків:ВУЦВК, 1921-1928 рр.
8. Комуніст: орган Центрального і Харківського комітетів КП(б)У. Харків, 1922–1929.
9. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1971): пер. з 8-го рос. вид. / за заг. ред. П. М. Федосєєва, К. У. Черненка. Київ: Політвидав України, 1979. Т. 3: 1924– 1927. 529 с.

10. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: у 4 т. Київ: Політвидав України, 1979–1980. Т. 2. 521 с; Т. 3. 529 с.; Т. 4. 558 с.
11. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: у 2 т. / редкол.: В. І. Юрчук та ін. Київ: Ін-т історії партії при ЦК Компартії України – філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, 1977. Т. 2: 1941–1976. 944 с.
12. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК: у 2 т. Київ: Політвидав України, 1976. Т. 1: 1918–1941 рр. 1007 с.
13. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки//Вісник ВУЦВК. 1919.№24.Ст.212.
- 14.Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня року 1926. Статистика України. Серія І: Демографія. Харків, 1928. Т. V. Вип. 2. № 124. 413 с.
- 15.Матеріали про стан розвитку кустарно-ремісничої промисловості України (протоколи, доповіді, проекти програм робіт). 1928 // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 337. Оп. 1. Спр. 321. 374 арк.
- 16.Природний рух населення України в 1925 р. Статистика України. Серія І: Демографія. Харків, 1927. Т. IV. Вип. 4. № 117. 415 с.
- 17.Промысловая кооперация к XVI-ому съезду ВКП(б): сборник материалов с предисловием Д. С. Бейка; под ред. В. А. Тихомирова. Москва: РИО Всекопромсоюз, 1930. 190 с
- 18.Протоколи засідань Раднаркому (копії) та матеріали до них. 24 лютого 1920 – 6 грудня 1920. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 1. Оп. 1. Спр. 45. 386 арк.
- 19.Протоколи засідань Раднаркому РНК УРСР та матеріали до них (оригінали). 3 лютого 1920 – 31 серпня 1920. Центральний державний архів

- вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 2. Оп. 1. Спр. 578. 205 арк.
20. Пролетарська правда: щод. газ. Київ. губкому КП(б)У, губвиконкому та губпрофради. К., 1921-1925.
21. П'ятнадцятий з'їзд ВКП(б). Москва 2-19 грудня 1927 р. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів ЦК (1890-1970). Т. 4. 1927-1931. К., 1980. 606с.
22. Харківський пролетар: щод. газ. Харківського обкому КП(б)У, облвиконкому, облпрофради, ХМПК і міськради. Харків, 1919-1934.
23. Цивільний кодекс УСРР 1922 року/затв. ВУЦВК 16.XII. 1922. Харків: ВУЦВК, 1923. 723с.
24. Бабій Б. М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.). Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 384 с.
25. Белкин Г. Формы частной промышленности // Частный капитал в народном хозяйстве СССР. Москва, 1927.
26. Бут. О. М. Недержавний сектор промисловості України в умовах нової економічної політики (1921–1928 рр.): монографія. Донецьк: Юго-Восток, 2008. 355 с.
27. Бутенко В. І., Філіпов К. В. Державна концепція кооперації в період НЕПу. *Вісник Харківського національного університету*. 2005. № 701: Історія України. Вип. 37. С. 32–38.
28. Винар Б. Українська промисловість. Париж; Нью-Йорк; Мюнхен: Перша укр. друкарня у Франції, 1964. 398 с.
29. Волосник Ю. П. Зародження нової буржуазії та розвиток приватнопідприємницької діяльності в Україні в 1920-ті – на початку 1930-х рр.: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Харків, 2004. 658 с.
30. Гинзбург А. М. О частном капитале в народном хозяйстве // Частный капитал в народном хозяйстве СССР. Москва, 1927. 564с.

31. Гладкий С. О. Правовий статус промислових кооперативів за законодавством УСРР 1920-х років. *Часопис Київського університету права*. 2010. Вип. 2. С. 14–17.
32. Голець В. Кооперація і неп (історіографічний огляд). *Сіверян. літопис*. 2005. № 2–3. С. 31–37.
33. Гусаров І. Роль приватного капіталу в промисловості України. *Більшовик України*. 1927. № 7–8. С. 9–21.
34. Дерев'янкін Т. Післяжовтневі експерименти над вітчизняним ринковим господарством (1918-1928 рр.). *Економіка України*. 2008. № 12. С. 64-80.
35. Дзюбленко І. М. Розвиток приватного промислового підприємництва міського населення в УСРР (20-ті рр. XX ст.): дис. ... к.і.н.: 07.00.01. Київ, 2011. 220 с.
36. Дзюбленко І. Розвиток кустарних промислів в Україні періоду непу (20-ті рр. XX ст.). *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова*. Серія № 6: Іст. н.: зб. наук. праць. Київ: Вид. НПУ ім. М. П. Драгоманова. 2008. Вип. 6. С. 361–365.
37. Євсюкова О. Г. Кустарно-ремісничя кооперація м. Харкова в умовах згортання непу. *Evropsky filozoficky a historicky diskurz*. 2019. Svazek 5. Vydani 1. С. 48–52.
38. Євсюкова О. Г. Кустарно-промислова кооперація Харкова на прикладі «Кустар-Спілки». 22-й Міжнародний молодіжний форум «Радіоелектроніка та молодь у XXI столітті». зб. матеріалів форуму. Т. 11. Харків: ХНУРЕ, 2018. С. 5–6.
39. Євсюкова О. Г. Кустарно-ремісничя промисловість м. Харкова за часів непу в історіографії 1920-х рр. *Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць*. Київ, 2018. Вип. 139 (12). Ч. 1. Історичні науки. С. 34–37.
40. Євсюкова О. Г. Соціально-історичний портрет харківського кустаря років непу (1921–1928 рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць*. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2017. Вип. 20. С. 66–72.

41. Євсюкова О. Г. Харківський кустар: соціально-економічний портрет (1921– 1928 рр.). *Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес: матеріали Міжнар. наук.-теор. конф. студ. і аспір.: 18–19 квіт. 2018 р.* Харків: НТУ «ХПІ», 2018. С. 43–45.
42. Євсюкова О. Г. Харківський союз кустарів-одинаків в роки непу (1921– 1928 рр.) *Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 72-ї Міжнародної наукової конференції* (м. Харків, 26 квітня 2019 р.). Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2019. С. 112–113.
43. Єрмак О. П. Документи ЦДАЖР УРСР про здійснення політики обмеження і витіснення капіталістичних елементів на Україні в 1927–1929 рр. *Архіви України.* 1973. № 2. С. 75–78.
44. Жмака В. М. Соціально-економічний розвиток міст Лівобережної України в 1920-ті роки: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2011. 264 с.
45. Іваненко В. В. Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону: монографія. Дніпро: вид-во Дніпр. нац. ун-ту, 2006. 280 с.
46. Історія народного господарства Української РСР: у 3 т. / відп. ред.: Т. І. Дерев'янкін та ін. Київ: Наук. думка, 1984. Т. 2: Створення соціалістичної економіки (1917–1937). 439 с.
47. Кабачек В. В. Діяльність місцевих державних органів України по розвитку промисловості в 1921–1922 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2008. 327 с.
48. Крамер С. Підсумки прибуткового оподаткування приватних промисловців (підприємців, кустарів та ремісників) і торгівців 1926–27 рр. на Україні. *Вісник статистики України.* 1927. № 1. С. 61–99.
49. Крамер С. Підсумки прибуткового оподаткування приватних промисловців (підприємців, кустарів та ремісників) і торговців 1926–27 р. на Україні. *Вісник статистики України.* 1928. № 1. С. 91–99.
50. Крамер С. Соціально-виробнича характеристика нижчецензової (кустарноремісничої) промисловості України (за попередніми даними

- поспільного перепису 1929–30 року). *Вісник статистики України*. 1930. № 5. С. 81–95.
51. Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928рр.). Спроби побудови концептуальних засад реальної історії. К., 1995.
 52. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ: Основа, 1996. 396 с.
 53. Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. 201 с.
 54. Кунах Ю. Г. До питання про місце орендної промисловості в економіці України наприкінці відбудовного періоду. *Питання історії народів СРСР: республік. міжвід. темат. наук. зб. Харків: Харк. держ. ун-т, 1973. Вип. 15. С. 48–50.*
 55. Кунах Ю. І. Розвиток кооперативного руху на Україні в 1920–1924 рр. *ВІЖ*. 1974. № 3. С. 77–84.
 56. Куперман О. Социально-экономические формы промышленности СССР // *Социалистическое хозяйство*. 1927. Кн. 1.
 57. Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР. Харків: Книгоспілка, 1926. 225 с.
 58. Кучер О. О. З історії класової боротьби на приватних та орендних підприємствах України в перші роки непу. *Питання історії народів СРСР*. 1968. Вип. 5. С. 99–107.
 59. Лантух І. В. Формування інфраструктури ринку в Україні в роки нової економічної політики (1921–1928 рр.). Харків: Основа, 2004. 196 с.
 60. Лапченко А. С. Селянські промисли на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики (1921–1928 рр.): автореф. дис. ... КІН: 07.00.01. Харків, 2018. 287 с.
 61. Лапченко А. С. Особливості державного регулювання селянських промислів на Харківщині протягом 1921–1929 рр. *Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. пр.* Дніпро, 2016. № 1–2 (13–14). С. 220–229.

62. Ларин Ю. Частный капитал в СССР. Москва: Госиздат, 1927. 312 с.
63. Лауниц К. Дрібна та кустарно-ремісницька промисловість Харківської округи. *Статистичний бюлетень: матеріали народного господарства Харківської округи*. 1926. Кн. 1. С. 71–73.
64. Лауниц К. Дрібна та кустарно-ремісницька промисловість Харківської округи. *Статистичний бюлетень*. Харків, 1926. Кн. 1. С. 70–73.
65. Лауниц К. Фабрично-заводська промисловість Харківської округи в 1924/25 році. *Статистичний бюлетень*. Харків, 1926. Кн. 1. С. 54–69.
66. Малишев О. В. Діяльність органів радянської влади стосовно правового забезпечення роботи підприємств дрібної промисловості в роки «воєнного комунізму» та нової економічної політики. *Історичний архів*. 2010. Вип. 4. С. 55–58.
67. Махоніна О. Г. «Кустар-Спілка» – центр зі сприяння розвитку кустарно-ремісничого виробництва чи інструмент пролетаризації дрібних виробників м. Харкова в роки непу (1921–1928 рр.) *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць*. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2015. Вип. 18. С. 98–106.
68. Махоніна О. Г. Державна політика регулювання розвитку кустарноремісничої промисловості Харкова в роки непу (1921–1928 рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2014. Вип. 17. С. 199–206.
69. Махоніна О. Г. Кооперативний сектор кустарно-ремісничої промисловості Харкова у період непу (1921–1928 рр.). *Каразінські 170 читання (історичні науки): тези доповідей 66-ї Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 26 квітня 2013 р.)*. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2013. С. 243–245.
70. Махоніна О. Г. Розвиток дрібного виробництва міста Харкова в роки непу (1921–1928 рр.). *Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та*

- соціальний прогрес: тези допов. Міжнар. наук.-теор. конф. студ. і аспір., м. Харків: 4–5 квіт. 2012 р. Харків: НТУ «ХП», 2012. Ч. 1. С. 91–93.*
71. Махоніна О. Г. Розвиток кустарно-ремісничої кооперації міста Харкова в роки непу (1921–1928 рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць*. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2013. Вип. 16. С. 195–202.
 72. Махоніна О. Г. Становлення і функціонування кустарно-ремісничої промисловості Харкова в умовах непу. *Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 65-ї Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 20 квітня 2012 р.)*. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2012. С. 325–327.
 73. Махоніна О. Г. Становлення і функціонування кустарно-ремісничої промисловості Харкова в умовах непу (1921–1928 рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць*. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2012. Вип. 15. С. 189–196.
 74. Нарис передвоєнного та сучасного стану кустарно-ремісничої промисловості України. Харків: Видання держплану УСРР, 1929. 122 с.
 75. Нарис розвитку народного господарства Української РСР / відп. ред. Д. Ф. Вірник. Київ: Вид. АН УРСР, 1949. 579 с.
 76. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): у 2 ч. Відп.ред. С. В. Кульчицький. Київ: НАН України, Ін-т іст. Укр., 2010. Ч. 1. 423 с.; Ч. 2. 382 с.
 77. Низова Л. В. Стан кустарної промисловості напередодні її соціалістичного перетворення. *УІЖ*. 1986. № 11. С. 121–127.
 78. Низова Л. Податкова політика як важіль у перетворенні дрібного власника у найманого робітника. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжсвід. зб. наук. пр.* Київ, 2003. Вип. 9. С. 196–214.

79. Низова Л. Українська промкооперація в суспільно-економічних перетвореннях 20-х рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжсвід. зб. наук. пр.* Київ, 2004. Вип. 11. С. 144–157.
80. Низова Л. В. Інтеграція дрібного виробника-власника в радянську соціально-економічну систему (на прикладі витягнення кустаря і ремісника в промкооперацію УРСР). Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2006. 397 с.
81. Низова Л. В. Одержавлення кустарно-ремісничої промисловості в УРСР (20-30-ті рр.) // Київ: НАН України, Ін-т іст. Укр., 2001. 168 с.
82. Нікітенко К. Недержавний сектор промисловості України в умовах нової економічної політики (1921-1928 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2007. 263 с.
83. Нікітенко К. Приватні підприємства України в умовах переходу до нової економічної політики (1921–1922 рр.) *Схід.* 2004. № 2 (60). С. 36–39.
84. Нікітенко К. В. Роль кредитування промислової кооперації України в умовах НЕПу. *Схід.* 2006. № 1. С. 60–63.
85. Нікітенко К. В. Боротьба партійно-господарських державних органів за «радянське обличчя» промислової кооперації в Україні 1920-х рр. *Схід.* 2006. № 2. С. 31-35.
86. Олійник М. М. Діяльність держбанку і розвиток приватної промисловості України в період нової економічної політики *зб. наук. пр. Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди.* Харків, 2002. Вип. 10. С. 123–128.
87. Олійник М. М. Діяльність приватних виробництв України та створення і удосконалення системи соціального захисту працюючих на них в 1921–1929 рр. Харків: Б.в., 1998. 128 с.
88. Олянич В. В. Розвиток кустарно-ремісничої та кооперативної промисловості на Лівобережній Україні у 20-х рр. ХХ ст. *Український селянин: збірник наукових праць.* Черкаси. 2010. Вип. 12. С. 220–230.
89. Олянич В. В. Створення та діяльність кооперативів кустарів підприємців в УСРР 20-х рр. ХХ ст. *Вісник ХНУ.* № 939. Вип. 14. 2011. С. 65–70.

90. Пиріг О. А. Ринкові відносини періоду непу в Україні: історичний аспект: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 2002. 408 с.
91. Пиріг О., Черняк Д. Підприємництво в Україні від витоків до сьогодення. Київ: Укрдрук, 2011. 194 с.
92. Ропанський І. С. Податкова політика відносно кустарно-ремісничої промисловості. Харків:Пролетар,1929. 68 с.
- 93.Свержін Л. Приватна промисловість України (капіталістична і кустарно-ремісничка). *Більшовик України*. 1928. № 18. С. 45–58.
- 94.Сігал Б. В. Приватно-капіталістична діяльність у сфері виробництва та посередництва за п'ятиріччя (1925–26–1923–30 рр.) // Вісник статистики України. 1930. № 1.С.34-48.
95. Сушко О. Кустарні промисли в Україні періоду непу. *Пам'ять століть*. 2002. № 4. С. 117–125.
96. Сушко О.О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємців в УСРР (1921-1929рр). К., 2003. 94 с.
97. Тимченко Н. О. Кооперативні організації в господарській системі України в період НЕПу: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 Київ, 2007. 200 с.
98. Ткаченко І.В. Проблеми функціонування дрібного приватного виробництва радянської економіки періоду нової економічної політики (1921-1928 рр.). URL : <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/56178/1/problem%20dribnogo%20privatnogo.pdf>
- 99.Трихрест М. Неп на Україні. Відень:Наша книгозбірня, 1947. 31 с.
- 100.Шевцов В. Оподаткування кустарів, ремісників і кустарнопромислових товариств: (Промисловий та прибутковий податок і місцевий збір). *Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР: зб. ст. Книгоспілка*, 1927. С. 158–169.
100. Alec Nove. An Economic History of the USSR. London,1969. 428 p.
101. Edward Hallett Carr. The Russian Revolution: From Lenin to Stalin (1917—1929), London: Macmillan, 1979

102. Peter G. Gregory. *The Political Economy of Stalinism*. Cambridge University Press. 2003, 319 p.

РЕЗЮМЕ

Дипломна робота присвячена проблемі розвитку приватної промисловості в Україні в період нової економічної політики. Дослідження включає аналіз джерел та здобутків історіографії з даної проблеми.

Показано процес залучення приватного капіталу в промисловість. Проаналізовано форми і методи приватнопідприємницької діяльності в галузі індустрії. Показана роль приватної промисловості в насиченні споживчого ринку промисловими товарами та зменшення рівня безробіття в країні. Висвітлено методи державного регулювання приватнопідприємницької діяльності в роки нової економічної політики. Висвітлено діяльність різних сегментів приватного підприємництва.

Ключові слова: нова економічна політика, приватна промисловість, оренда, підприємництво, ринок.

SUMMARY

The thesis is devoted to the of problem of private industry development in Ukraine during the period of the New Economic Policy. The study encompasses an analysis of primary sources and the achievements of historiography on this issue.

The process of attracting private capital is examined. The forms and methods of private entrepreneurial activity in the industrial sector are analyzed. The role of private industry in saturating the consumer market with industrial goods and reducing the level of unemployment in the country is demonstrated. Methods of state regulation of private entrepreneurial activities during the NEP years are highlighted. The activities of various segments of private enterprise are illuminated.

Key words: New Economic Policy, private industry, Ukraine, lease, entrepreneurship, market.